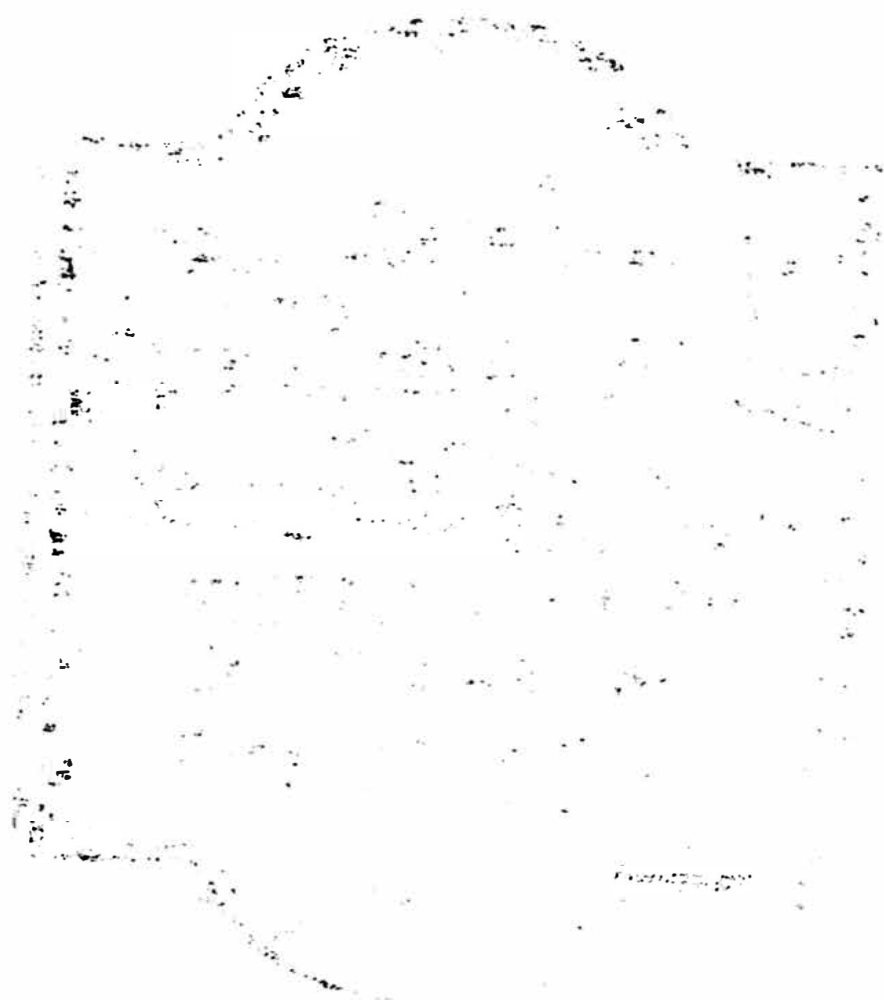

ПОДАТВСЬКОМУ
КРАЄЗНАВЧОМУ
МУЗЕЮ

Полтавське обласне управління культури
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
Полтавська обласна організація Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури
Секція археології обласного правління

100-річчя
ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Матеріали ювілейної наукової конференції

Частина друга

АРХЕОЛОГІЯ ПОЛТАВЩИНИ

Полтава, 1991

Видати

БК 63.4 /2 Ук. — 4 Пол./

82

ДК 930.26

100-річчя Полтавського краєзнавчого музею:

Матеріали ювілейної наукової конференції. — Археологія Полтавщини. — Частина II. /Редколегія: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. /відповідальний редактор/. — Полтава, 1991. — 127 с., іл.

Вміщені матеріали конференції з питань археології Полтавщини та суміжних територій УРСР. Значна частина публікацій присвячена окремим предметам чи колекціям Полтавського краєзнавчого музею, що відзначає у вересні 1991 р. свій 100-річний ювілей.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв та студентів.

Редакційна колегія:

Кулатова І. М., Супрун Т. Ю. /відповідальний секретар/, Супруненко О. Б. /відповідальний редактор/.

Художник:

Батурін В. М.

©Полтавський краєзнавчий музей
УТОПІК, Полтавська обл. організація
1991

ВІД РЕДАКТОРА

У вересні 1991 р. виповнюється 100 років з дня заснування Полтавського краєзнавчого музею. Ювілеєві однієї з найстаріших музейних установ краєзнавчого профілю на Україні буде присвячена наукова конференція, матеріали якої вміщені у пропонованій збірці.

Ідея створення загальнодоступного музею на Полтавщині визріла ще на початку 1880-х рр. більше ніж за 100 км від губернського міста – у стародавньому повітовому центрі краю – Лубнах. Саме там поміщиця, меценат і благодійниця Катерина Миколаївна Скаржинська /1854–1932/ заклала підвалини музейного краєзнавства, створивши у маєтку Круглик приватний музей місцевої історії та народознавства /1885 р./. Концепцію музею К. М. Скаржинської допомогли укласти відомі краєзнавці – родич власниці Круглика, гінцівський поміщик Г. С. Кир'яков та археолог і педагог Ф. І. Камінський. Коли Лубенський музей вже став відомий за межами губернії, у Полтаві були створені передумови до організації земського музейного зібрання – Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. 1891р. за клопотанням відомого вченого-грунтознавця В. В. Докучаєва Полтавський земський музей розпочав свою роботу. Серед його фундаторів – беззмінний завідуючий-природознавець М. О. Олеховський /1855–1909/ та археолог і етнограф І. А. Зарецький /1857–1936/. Цим людям ми завдячуємо становленню музейної справи на Полтавщині, організації перших археологічних обстежень і досліджень території краю, формуванню музейних колекцій.

Напередодні революційних подій 1905 р. К. М. Скаржинська прийняла рішення про передачу великого зібрання Лубенського музею в дар Полтавському земству. Цей, сповнений благородства і громадянської гідності, вчинок відомого видавця і культурного діяча Росії досить неоднозначно був сприйнятий сучасниками. Разом з тим, він був підготовлений кількарічним напруженим листуванням двох хранителів музеїв – С. К. Кулжинського в Лубнах і М. О. Олеховського в Полтаві. 1906 р. колекції музеїв були об'єднані. З цього часу Полтавський музей став одним із найбагатших регіональних зібрань Лівобережної України.

Цілою низкою археолого-краєзнавчих видань позначений історичний шлях Полтавського музею за сторічний період. У стінах установи працювало чимало відомих археологів, етнографів, мистецтвознавців. Яскравий слід у історії музею залишили В. М. Щербаківський, М. Я. Рудинський, О. К. Тахтай, Г. О. Сидоренко та ін.

За останнє десятиріччя пошукова діяльність Полтавського краєзнавчого музею набула нових напрямків. Ряд експедицій розширили уявлення про археологічні пам'ятки краю, доповнили численними знахідками його збірки. Археологічний напрямок науково-дослідницької роботи Полтавського краєзнавчого музею почав домінувати у його пошуковій діяльності. Це було зумовлене і зосередженням тут певних наукових сил, і розширенням господарсько-договірної тематики досліджень, які здійснювали археологи установи.

Музеєм проведено кілька наукових конференцій, серед яких найбільш

представницькою була конференція, присвячена 100-річчю з дня народження М. Я. Рудинського, одного з перших завідувачих музею /березень 1987 р./. Традиційною стала організація Полтавським музеєм науково-практичних семінарів „Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини” /січень 1988 р., травень 1989 р. та квітень 1990 р./. До всіх цих наукових заходів опубліковано шість збірок тез доповідей загальним обсягом більше 40 друкованих аркушів. Археологами музею розпочате видання серії районних довідників пам'яток археології Полтавської області, в якій вже побачили світ три випуски. У 1990 та 1991 рр. вийшли друком і дві збірки наукових статей „Археологічні дослідження на Полтавщині” /117 с./ та „Пам'ятки археології Полтавщини” /115 с./, 1988 р. – путівник по експозиції відділу археології музею /16 с./.

Отже, робота археологічної секції ювілейної конференції, присвяченої 100-річчю з дня заснування музею, буде закономірним продовженням попередніх наукових семінарів і конференцій.

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ

Археологічна експозиція Полтавського краєзнавчого музею /зал № 6/.
Кам'яні половецькі стели XII–XIII ст.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПАЛЕОЛИТА ПОЛТАВЩИНЫ

Полтавщина рассматривается здесь как сложившийся в прошлом историко-территориальный регион левобережного Среднего Поднепровья, охватывающий в настоящее время современную Полтавскую область и ряд примыкающих к ней районов Черкасской, Киевской, Черниговской, Сумской и Харьковской областей.

Благоприятные естественно-географические условия содействовали продолжительному интенсивному заселению ее территории людьми, начиная с глубокой древности, свидетельством чего является большое число разнообразных археологических памятников, относящихся ко всем историческим эпохам. Часть этих памятников имеет общеисторическое значение.

Древнейшим свидетельством обитания человека на Полтавщине являются находки в 1954 г. обработанных кремней и костей древних животных в долине р. Сулы близ с. Великая Буромка Чернобаевского района, теперь Черкасской области. Изделия из кремня – рубиловидные и скобящие орудия, – позволяют отнести находки к концу ашельской или к началу мустьерской эпох раннего палеолита (Шовкоплас, 1955, с. 3–4).

Позднепалеолитическая эпоха на Полтавщине засвидетельствована рядом находок костей древних животных и обработанных кремней и других пород камня, скоплений таких находок на местах обитания людей, а также выразительными остатками их поселений – широко известных Гонцовской, Добраничевской и Журавской стоянками, исследовавшимися в течение многих лет (Шевченко, Шовкоплас, 1982).

Остатки Гонцовской стоянки, обнаруженные первыми в Восточной Европе в 1871 г. на правом берегу р. Удай близ с. Гонцы Лубенского района, убедительно засвидетельствовали до того упорно поддававшееся сомнению заселение ее территории в донеолитическое время. Состояли они из костей мамонта и других древних животных, расщепленных кремней и орудий труда из них, костных углей, золы и других предметов, часто в виде довольно значительных и очень выразительных скоплений на местах различных объектов хозяйственно-бытовых комплексов поселения-жилищ, производственных центров, очагов, ям-хранилищ. Кремневые орудия и изделия из кости и рога позволяют отнести стоянку к концу позднего палеолита – его мадленской поре (Каминский, 1878, с. 147–152; Левицкий, 1947, с. 197–247).

Добраничевская стоянка, остатки которой были обнаружены в 1952 г. в Яготинском районе теперь Киевской области и позже раскопаны на всей их площади, представляла собой небольшое поселение древних охотников, состоявшее из четырех четко обособленных хозяйственно-бытовых комплексов, принадлежавших небольшим отдельным группам (семьям) ее обитателей.

Остатки одного из таких комплексов превращены в экспозицию уникального археологического музея „Добраничевская стоянка“. Это – одна из лучших форм охраны и популяризации археологических памятников (Шовкопляс, 1981, с. 26–27). По составу и характеру культурных остатков Добраничевская стоянка очень близка к Гонцовской и расположена всего в 70 км от последней (Шовкопляс, 1972, с. 177–188).

Очень близкой, во многом идентичной Гонцовской и Добраничевской, является Межиричская стоянка близ г. Канева Черкасской области (Пидопличко, 1976). Она упоминается здесь в связи с тем, что исключительная близость этих трех поселений позволяет считать их обитателей принадлежащими к одной из групп позднепалеолитического населения Среднего Поднепровья, а сами эти стоянки отнести к группе памятников гонцовского типа или даже к позднепалеолитической археологической культуре.

Особое место среди позднепалеолитических памятников Среднего Поднепровья занимает Журавская стоянка, остатки которой исследованы на левом берегу р. Удай в Варвинском районе, теперь Черниговской области (Рудинский, 1930, с. 98–122). Культурный слой стоянки содержал небольшое количество кремневых изделий и костей степных животных, не составлявших в нем сколько-нибудь значительных скоплений и свидетельствовавших о ее кратковременном характере. Характер и состав находок на стоянке позволяют считать, что она оставлена одной из подвижных групп степных позднепалеолитических охотников, далеко проникшей на север во время своих сезонных миграций (Шовкопляс, 1969, с. 52).

Результаты исследований палеолитических памятников Полтавщины являются составной частью источников для изучения древнейшего прошлого Среднего Поднепровья и всей Восточной Европы.

КОЛЕКЦІЯ П. С. ЩЕТИНСЬКОГО

Колекціонування різноманітних старовинних речей набуло поширення на Україні ще у XVIII ст. У середині XIX ст. знайомство з історичними працями, зацікавленість найстародавнішою історією краю призводять до появи перших колекцій археологічних знахідок на Полтавщині¹. Однією з них була невелика збірка старожитностей лебехівського поміщика П. С. Щетинського². Згадки про неї містяться у кількох джерелах³. Пізніше речі з цієї колекції експонувалися на виставці до III Археологічного з'їзду у Києві влітку 1874 р.⁴ Після неї археологічна частина збірки передається власником у дар відомому київському археологу й історичу В. Б. Антоновичу⁵, доля ж останніх предметів – невідома. Колекція В. Б. Антоновича з часом потрапляє до ДІМ УРСР, де й зберігається у наш час.

П. С. Щетинський мав маєток у невеличкому лівобережному нижньосульському с. Лебехівці /Лебихівці/ Кременчуцького повіту /нині знесене, Глобинський район Полтавської обл./, що розміщувалося на підвищенні другої тераси серед долини Сули, навпроти Жовніна. Отримав освіту в університеті св. Володимира у Києві. З 1850-х рр. почав цікавитися пам'ятками старовини. Збирав археологічні знахідки на численних дюнах у заплаві Сули та підвищеннях борової тераси. Зацікавленість Щетинського старожитностями мала епізодичний характер, але не вщухала з кожною новою знахідкою. На початок 1870-х рр. у нього вже була чимала збірка, що нараховувала до 200 предметів.

При відвідинах Києва П. С. Щетинський знайомиться з В. Б. Антоновичем, який і пропонує йому виставити свої надбання у окремій вітрині /№№ 17 та 18/ під час виставки до III Археологічного з'їзду. Опис частини колекції потрапив до каталогу виставки⁶ /далі УВ, отд., с., №/, був наведений повторно у листі В. Б. Антоновича до І. А. Зарецького 1893 р.⁷ Це дозволяє з певною повнотою реконструювати склад колекції аматора-збирача з Лебехівки, з околиць якої і походили більшість речей його збірки.

Найдавнішими знахідками у колекції були 5 крем'яних наконечників стріл доби неоліту-єнеоліту /УВ, отд. 1, с. 7, №№ 108–112/, крем'яне вістря. Чималу групу речей становили бронзові наконечники стріл скіфського часу, частина з яких, певно, належала сагайдачному набору у інвентарі випадково зруйнованого чи розкопаного поховання в околицях Лебехівки. Всього було „15 двограних, 85 тригранних, 4 чотиригранних та 1 конічний” бронзових наконечників стріл, серед яких вирізнялися 9 „двогранных крюкуватих”, тобто з шипом на втулці чи на її основі, та „6 таких же” без шипів, що належали часу VII–VI ст. до н. е. /УВ, отд. III, с. 40, № 587/. З околиць села походило також багато наконечників, характеристика яким дана специфічною термінологією середини 1870-х рр.: „13 тригранних коритчатих, 20 бороздчатих, 10 гладеньких, 15 узорчатих, 5 значкових, 1 пірамідальний, 1 чотириполий, 1 конічний”, що відносяться до VI, V–IV ст. до н. е. /УВ, отд. III, с. 40–

41, №№ 589–596/. Певно, до скіфського часу належало і наявне у колекції „патиноване люстерко”.

Цікавою знахідкою, що, можливо, належала до речей черняхівської культури, була репрезентована у колекції „глиняна урна з відбитими вушками і горловиною” /УВ, отд. III, с. 40, № 583/, що походила з Кременчуцького повіту.

З околиць с. Домонтів Золотоніського повіту П. С. Щетинський привіз 4 залізничних наконечники стріл – „двогранний, 2 тригранних і чотиригранний”, які належали середньовічному і давньоруському часу /УВ, отд. III, с. 43, № 626/. Досить виразна група давньоруських знахідок походила з території с. Лебехівка. Серед них – 4 бронзові бубонці, залізні гачок зі втулкою, „тризубець” /остень чи гарпун/, „вудка”, ложка, „протичка із зігнутим кільцем” /можливо, язичок підковоподібної фібули/. Ця група знахідок пов’язується із зафіксованим у літературі давньоруським поселенням на території села⁸ /УВ, отд. III, с. 41, №№ 596а–601/.

Ряд інших знахідок має відношення до могильника /УВ, отд. III, с. 41, №№ 602–612/, напевне, цієї ж пам’ятки чи сусідніх – поряд із Жовніном, які, за словами В. Б. Антоновича, розкопувалися Щетинським у 1860-х рр. Звісно, польова документація не збереглася, хоча вона й існувала⁹. До таких речей належали пара залізних стремен, пряжка, шпора, кольчуга, уламок срібної орнаментованої бляхи, прикраси: бронзові підвіски, склопастове, скляне та бурштинове намисто /УВ, отд. III, с. 40–41, №№ 584, 602–612/. Можливо, до давньоруського часу належали кілька срібних перснів /УВ, отд. III, с. 26, 75/ та уламок бронзового енкалпіона /УВ, церк. отд., с. 27, № 149/.

У колекції П. С. Щетинського був цілий ряд реліквій XVII–XVIII ст. Серед них – запорізька дерев’яна порохівниця „у вигляді баклагі із рельєфним зображенням херувима у центрі” /УВ, отд. III, с. 60, № 877/, різьблена дерев’яна ложка, мідний хрестик /УВ, церк. отд., с. 26, № 232/, срібні „чарки з вушками”, мідний каламар з рельєфними зображеннями, фарфорова солонка на трьох ніжках, що належала Василю Кочубею, шкіряний патронташ із золоченою бляхою і написом – „сія ледунка Филиппа Григорьевича Марковича”, запорізька різьблена кістяна порохівниця /УВ, отд. III, с. 62–63, №№ 891, 894, 901–904, 914/.

Таким чином, колекція П. С. Щетинського була однією з перших приватних археологічних збірок Полтавщини 1850–1870-х рр. Разом з тим, збережені каталогом виставки дані про походження її речей доповнюють коло відомостей про пам’ятки різних епох у Нижньому Посуллі та лівобережному Придніпров’ї¹⁰.

Література

1. Супруненко А. Б. Археологические собрания Полтавщины XIX – начала XX вв. //Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 220–221.
2. Супруненко А. Б. Археологические изыскания и собрание Г. С. Кирьяко-

- ва// Проблемы археологии Сумщины: Тез. докл. науч.-практ. конф. — Сумы, 1989. — С. 19.
3. Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. — К.: Тип. Федорова Е. Я., 1874; Архив И. А. Зарецкого //ПКМ 66121, Д 8884/28а.
 4. Указатель выставки... — Отд. III, с. 7, 40, 41–43.
 5. Супруненко А. Б. В. Б. Антонович об исследованиях на Полтавщине //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій наук.-практ. семінар. — Полтава, 1990. — С. 32.
 6. Указатель выставки... — Отд. церк.; отд. III. — С. 7; С. 41–43, 62–63.
 7. Антонович В. Б. Письмо к И. А. Зарецкому от 22 янв. 1893 г. //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій наук.-практ. семінар. — Полтава, 1990. — С. 32–35. — Приложение.
 8. Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 154.
 9. Антонович В. Б. Письмо... — С. 34.
 10. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 44.

**ВКЛАД Д. Я. САМОКВАСОВА В ИЗУЧЕНИЕ И ОХРАНУ ДРЕВНОСТЕЙ
ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ**

Дмитрий Яковлевич Самоквасов /1843–1911/ оставил заметный след сразу в нескольких взаимосвязанных областях науки и культуры. Перед нами автор капитальных трудов по истории государства и права, выдающийся теоретик и организатор архивного дела в России, наконец, археолог с мировым именем, производивший раскопки небывалых масштабов – на Украине, Кавказе, в Центральном Черноземье, Причерноморье, Подмосковье, Польше и Италии.

Уроженец Черниговщины, выпускник Новгород-Северской гимназии, он закончил Петербургский университет и служил затем профессором Варшавского, а вторую половину жизни – Московского университета, заодно управляя Московским архивом министерства юстиции. Малая родина и остальные украинские земли всегда оставались у него излюбленным объектом научных исследований, куда он год за годом приезжал на раскопки и просто для летнего отдыха. Полтавская губерния принадлежит к числу нескольких, где профессор особенно много и плодотворно поработал на археологической ниве. Намеченная ниже фактическая канва этих исследований основана на неопубликовавшихся ранее архивных материалах, выявленных нами в целом ряде столичных и провинциальных хранилищ.

Впервые экспедиционные пути Самоквасова пролегли через Полтавщину в 1872 г. Начинаящий ученый собирал материал для магистерской диссертации „Древние города России” – выявлял, картографировал, описывал и выборочно шурфовал городища и курганные группы по берегам Сулы, Псла и Сейма, где, по летописным данным, располагалось восточнославянское „племенное княжение” северян. Не ограничившись выборочным рассмотрением случайно найденных „древних земляных насыпей”, он организовал первую в своем роде археологическую анкету насчет местонахождения и внешних форм этих памятников. Соответствующий вопросник через Центральный Статистический комитет был разослан в 1873 г. во все губернии европейской части империи, включая Полтавскую. Волостные старшины и приходские священники с большей или меньшей добросовестностью заполнили опросные листы, и те со временем сконцентрировались у Самоквасова. Ему удалось обработать и подготовить к изданию сведения по нескольким, оказавшимся наиболее информативными, губерниям, среди которых оказалась и Полтавская. Но денег на предполагавшееся издание тогда найти не удалось, и большинство „сведений 1873 г.”, как их стали называть в археологической литературе, легли в долгий ящик профессорского стола. Через четверть века за эти материалы с благословения владельца взялся А. А. Спицын, наиболее активный в то время член Императорской Археологической комиссии. Однако среди выпущенных им обзоров нет Полтавской губернии. Данные об ее городищах и курганах Спицын

передал И. А. Линниченко, профессору историко-филологического факультета Новороссийского университета в Одессе. Но и тот не сумел обнаружить их и переуступил Н. Е. Макаренко, который, наконец, поместил столь важный источник в своих „Материалах по археологии Полтавской губернии” /1908, 1917/.

Блуждание массы рукописных анкет среди нескольких ведущих наших дореволюционных археологов не оказалось бесплодным. По сведениям 1873 г., они выявили на Полтавщине множество замечательных памятников глубокой древности. Д. Я. Самоквасов на протяжении четырех полевых сезонов приезжал сюда. Вот данные на сей счет, почерпнутые из архива ученого /цитируется итоговый перечень его раскопок, составленный им самим незадолго до кончины/:

„В 1876 г... Исследовал песчаные россыпи у с. Хоцки Переяславского уезда Полтавской губ... /Раскопал/ Старшую могилу большого размера и 32 кургана разной величины у с. Аксютинцы в урочище Стайкин верх Роменского уезда Полтавской губ. 27 курганов у с. Аксютинцы в урочище Солбодкое в урочище Великие Будки Роменского уезда... 3 кургана в г. Ромнах... 2 кургана у с. Герасимовки Роменского уезда... Веселая могила и 34 кургана у с. Медвежьего в Роменском уезде... 3 кургана у с. Липового Роменского уезда...

В 1877 г. Исследовал раскопкой... 2 больших /кургана/ у с. Дойницы Переяславского уезда Полтавской губ. 55 курганов у г. Переяславля... 43 кургана в окрестностях с. Россавы в урочище Лучки и у кладбища Каневского уезда Полтавской губ...

В 1889 г. ... /Раскопал/ 3 кургана у с. Аксютинцы в урочище Привалы в Роменском уезде... 3 кургана в д. Лозовой недалеко от Ромен... 5 курганов близ с. Ярмолинцы в урочище Каменское недалеко от Ромен... 6 курганов у с. Сурмачевки недалеко от г. Глинска... 6 курганов в г. Глинске Полтавской губернии” /ЦГАДА. Ф. 337. Оп. 1. Д. 8474. Л. 1 – 3 об./.

К списку надо прибавить раскопки 15 курганов в Засульской волости Роменского уезда, проведенные в 1888 г. Самоквасовым совместно с С. А. Мазараки /местный помещик, археолог-любитель/ и В. З. Завитневичем /профессор Киевской духовной академии/ /См.: Рукописный архив ЛОИА. Ф. 1. 1888. Д. 16. Л. 49-а-50; Правительственный вестник. 1888. 9 сентября/.

Скифские курганы у сел Аксютинцы и Гамарни по научной информативности и выставочному богатству, разнообразию находок можно поставить на второе место /после знаменитой Черной могилы и прочих черниговских курганов X в./ среди археологических открытий Самоквасова, вообще-то чрезвычайно многочисленных. Остальные полтавские памятники, открытые и изученные профессором, относились к энеолиту-бронзе и раннему железу. В составе самоквасовской коллекции древностей полтавские находки были под рены собирателем Историческому музею в Москве и частично экспонировались там, начиная с 1893 г. Их описание помещалось в Отчетах ИАК /на средства и по заказу которой производились многие полтавские раскопки Самоквасова/ за 1882–88 г.; вошло оно и в его „Могины

русской земли" /1908/ и другие итоговые труды археолога.

В начале нынешнего столетия, когда растущая загруженность архивными делами, а затем и ослабление здоровья уже не позволяли профессору ежегодно ездить на раскопки, он привлекает к ним нескольких молодых исследователей, своих учеников и последователей, финансирует их экспедиции, выбирает объекты для изучения, руководит работами по переписке. В числе таких помощников маститого ученого выделяется Н. Е. Макаренко /1877-?/, известный впоследствии археолог, искусствовед, художник. Он принял у Самоквасова эстафету систематического изучения полтавских археологических древностей. По заданию своего покровителя он раскопал несколько курганных насыпей в с. Браварках Гадячского уезда. По приглашению Макаренко, Самоквасов в 1910 г. посетил Полтаву и выступил на заседании Губернской ученой архивной комиссии с общедоступной лекцией о достижениях и перспективах отечественной археологии. Эта лекция оказалась последним публичным выступлением профессора. Уже в феврале следующего 1911 г. обострилась его болезнь, оказавшаяся смертельной.

Д. Я. Самоквасова можно считать одним из основоположников научной археологии на Украине, которой он посвятил добрую половину своих многочисленных раскопочных сезонов. Его здешние находки, в особенности черниговские и полтавские, получили эталонное значение для прото- и раннеславянской культуры, способствовали преодолению версии о материальной и духовной отсталости наших далеких предков по сравнению с их северными и южными соседями. Материалы роменских и других полтавских раскопок были введены им в широкий научный оборот, демонстрировались на нескольких всероссийских Археологических съездах, организованных графом А. С. Уваровым, а затем его вдовой П. С. Уваровой как руководителями Московского Археологического общества, на международных конгрессах, Всемирной выставке 1878 г. в Париже. О них широко извещала петербургская и губернская печать. С другой стороны, эти же раскопки послужили иницилирующим образом для местных, полтавских краеведов, вооружили их передовой по тому времени методикой полевых работ, послужили одним из первых импульсов к открытию собственного музея вещественных древностей. В период нагнетаемого самодержавием печальной памяти великодержавного шовинизма и ответных националистических настроений в „Малороссии“, Д. Я. Самоквасов подавал обнадеживающий пример добросердечного и плодотворного сотрудничества с украинскими археологами и общественными деятелями, — В. Б. Антоновичем, Д. И. Эварницким, Н. Е. Макаренко и многими другими. Эти примечательные страницы российско-украинских культурных связей столетней давности не должны быть забыты сегодня.

Прилагаем к нашему сообщению впервые публикуемые выдержки из эпистолярного архива Д. Я. Самоквасова, касающиеся изучения полтавских археологических древностей. Произведенные нами сокращения документов отмечены отточием — ...Орфография писем дается в соответствии с современными нормами.

1. А. С. Уваров — Д. Я. Самоквасову. 6 октября 1876 г. Москва—Варшава.

Милостивый государь Дмитрий Яковлевич!

Я имел честь докладывать Московскому Археологическому обществу в заседании 5 октября доставленные Вами сведения о раскопках, произведенных Вами в Киевской и Полтавской губерниях. Общество поручило мне благодарить Вас за доставленные сведения и в том же заседании избрало Вас в действительные члены, о чем считаю долгом Вас уведомить.

Примите, милостивый государь, уверение в совершеннейшем моем почтении и преданности. Граф А. Уваров”.

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 25. Л. 4—5.

2. П. С. Уварова — Д. Я. Самоквасову. 29 ноября 1885 г. Москва—Варшава.

Милостивый государь Дмитрий Яковлевич!

Мне хотелось бы узнать Ваше мнение о курганах села Аксютинцы Роменского уезда Полтавской губернии. Исследовали ли Вы их, когда и к какому убеждению они Вас приводят? нет ли у Вас вещей из этих курганов, нет ли журналов Ваших раскопок? Если что есть, благоволите составить хотя бы краткий доклад и пришлите его мне; к нам в Общество присланы рисунки вещей, найденные в той местности и мне хотелось, прежде чем их издать, получить Ваш отзыв... Примите уверения в совершенном моем уважении. Графиня Уварова”.

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 25. Л. 69.

3. П. С. Уварова — Д. Я. Самоквасову. 8 декабря 1885 г. Москва—Варшава.

„Милостивый государь Дмитрий Яковлевич!

Очень благодарю Вас за подробные сведения об Аксютинских курганах, сведения, которые гораздо более удовлетворяют нашу любознательность, чем краткое известие, полученное о них от местного помещика.

Позвольте мне обратиться к Вам еще с покорнейшей просьбой: не угодно ли Вам будет лично составить краткий конспект об „Этнографических особенностях славян и скифов”, необходимый нам для напечатания в протоколах Тифлисского съезда?...

Ожидая с нетерпением Вашей посылки, прошу передать мой поклон жене Вашей и принять уверение в совершенном уважении. Графиня Уварова”.

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 25. Л. 69—70.

4. П. М. Еременко — Д. Я. Самоквасову. Без даты. Полтава—Москва.

„Необходимость в отдыхе в каникулярное время после зимних занятий не позволяет мне принять Ваше предложение произвести археологические исследования по нижнему течению Сулы... Председатель Архивной комиссии заявил, что 20 мая будет заседание Архивной комиссии и тогда можно было бы поговорить о том, кто мог бы произвести исследования в Посулье. Я в Полтаве человек новый и сам указать не могу”.

ОПИ ГИМ. Ф. 104, Оп. 1. Д. 26. Л. 17.

5. И. Ф. Павловский, правитель дел Полтавской губернской ученой архивной комиссии — Д. Я. Самоквасову. 2 июня 1906 г.

„Ваше Превосходительство, многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Предложение Ваше П. М. Еременко отправиться текущим летом для производства раскопок в нижнем Посулье было передано г. Еременком в Архивную комиссию, которая в заседании 28 мая этого года предложила заниматься этими раскопками члену комиссии В. А. Пархоменку, изъявившему на это свое согласие. В. А. Пархоменко, знакомый несколько с этим делом, предполагает для более продуктивной работы воспользоваться еще указаниями В. А. Городцова, производящего ныне работы в Зеньковском уезде. Архивная комиссия, в случае согласия Вашего, просит выслать на имя Владимира Александровича Пархоменко /преподавателя духовной семинарии/ открытый лист и ассигнованные на то средства”.

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 26. Л. 18.

6. П. С. Уварова — Д. Я. Самоквасову. 17 мая 1906 г. г. Москва.

„Любезный Дмитрий Яковлевич!

Вчера вечером вернулась из моей педагогической поездки и нашла у себя пакеты с бумагами по Полтавской губернии из Археологической комиссии. Присылаю вам их для разбора и классификации и прошу сообщить, что Вы намерены предпринять этим летом сами... Пока очень кланяюсь. Графиня Уварова.”

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 26. Л. 22. См. также: Самоквасов Д. Я. Выписки из дел Императорской Археологической комиссии последних лет. Материалы по археологии Полтавской губернии //Труды Московского предварительного комитета по устройству XIX Археологического съезда. Вып. 1. М., 1906. С. 121—126.

7. Н. Е. Макаренко — Д. Я. Самоквасову. 24 сентября 1907 г. Петербург—Москва.

Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Приношу Вам свое сердечное спасибо за присланные Вами работы. Позвольте мне и впредь посылать Вам свои, правда, незначительные статейки.

Только что минувшим летом я ездил смотреть группу курганов у с. Бровары, Гадячского уезда, Полтавской губернии. Группа заслуживает полнейшего внимания; по всем признакам, среди них есть еще неограбленные, ждущие энергичного исследователя. Группа, конечно, и количеством, и размерами уступает Аксютинским. К сожалению, Археологическая комиссия не желает рисковать, а частных исследователей с большими капиталами ныне не найти...”

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 26. Л. 26.

8. Н. Е. Макаренко — Д. Я. Самоквасову. 14 июня 1908 г. Почтовое отделение Перекоповской волости Роменского уезда Полтавской губ. — Москва.

„Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Раскопки курганов у с. Броварок Гадячского уезда закончены мной 12 июля. Самый большой из раскопанных мной курганов, также, как и остальные, оказался ограбленным. ...У всех подкоп в виде норы от полы кургана к центру под углом почти в 45°. Описание каждого кургана и могилы будет

доставлено Вам вместе с вещами. Вещи же очень прошу известить, куда доставить — Вам или в Москву или же, как Вы раньше сказали, на Черниговский съезд?

Денежный отчет доставлю тогда же. Вся сумма израсходована без остатка. Курганы пришлось все закопать до уровня общей поверхности.

Преданный Вам Ваш покорный слуга Н. Макаренко”.

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 26. Л. 46—47.

9. А. В. Щербачев — Д. Я. Самоквасову. 21 февраля 1894 г. Полтава—Варшава.

„Многоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

Вчера получил от Веры Алексеевны Ваш курс русского права и сердечно благодарю за честь и внимание, которое Вы мне оказали. Летом я обещался известить Вас о монетах, найденных в нашей местности. Те показания, которые я Вам дал, были неточны. Вот прилагаю точный список известных мне находок.

Здесь весной открывается Естественно-исторический музей с археологическим отделом... Может быть Вы сможете прислать кое-какие дубликаты из ваших полтавских раскопок.

Витрины предполагают устроить по образцу московского Исторического музея, а находки расположить по курганам. ...Надеюсь летом свидеться с Вами на раскопках Ваших по Суле. ...Станция Галещина Харьковско-Николаевской железной дороги. село Мануйловка”.

ОПИ ГИМ. Ф. 104. Оп. 1. Д. 25. Л. 152, 148.

ЗВ'ЯЗКИ М. О. МАКАРЕНКА З ПОЛТАВСЬКИМ КРАЄЗНАВЧИМ МУЗЕЄМ

Після закінчення в 1905 р. Петербурзького археологічного інституту Миколу Омеляновича за рекомендацією М. К. Реріха, М. І. Ростовцева і Б. В. Фармаковського було обрано членом-співробітником Російського археологічного товариства /РАТ/. З цього часу на вирішення майже всіх проблем з питань охорони старовини і археологічних досліджень на території Південної Росії РАТ направляло М. О. Макаренка. Без погодження з РАТ не дозволялося розбирати жодної старовинної церкви. Справжню експертизу древнього іконопису, фресок, декору іконостасу чи художнього шиття, що зберігалося в ризницях, міг зробити лише знавець цього мистецтва Микола Омелянович. Він, зокрема, перед розбором обстежував церкви в м. Кременчуці, с. Пустовитівці Роменського повіту і знамениту Покровську дерев'яну церкву, збудовану коштом останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського в м. Ромнах. Як неперевершений зразок українського дерев'яного зодчества Покровська церква в 1908 р. була перевезена в м. Полтаву. Богослужіння в Покровській автокефальній церкві розпочалося в 1918 р. Нині залишилися лише наукові описи церкви /Макаренко, 1901/. Вороги відродження української національної культури і духовності у вересні 1943 р. спалили церкву.

У 1908 р. М. О. Макаренко обирають дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії. Ця комісія, в складі якої були такі відомі вчені, як історик і етнограф Д. І. Яворницький, історик О. І. Левицький, археолог В. Б. Антонович, історик Д. І. Багалій, літературознавець М. Ф. Сумцов та багато ін., відіграла важливу роль у розвитку науки і культури Лівобережної України. Тісні зв'язки у М. О. Макаренка були не тільки з комісією, а й з Полтавським краєзнавчим музеєм. Микола Омелянович, як міг, сприяв, дбав про звеличення, збагачення цього культурного осередку України. Дорогоцінні предмети матеріальної культури, знайдені на Полтавщині, завжди потрапляли в Ермітаж. Подальше їх вивчення проводилося безпосередньо М. О. Макаренком разом зі співробітниками Полтавського краєзнавчого музею. Вчений брав участь у вивченні багатющого „скарбу” золотих і срібних речей загальною вагою близько 75 кг., виявленого біля с. Мала Перещепина /Макаренко, 1912/, срібного ритону з Переяславщини /Макаренко, 1916/, різних предметів із випадкових розкопок кургану біля с. Тишки Лубенського повіту та багато ін.

Вивченню археологічних пам'яток, на які так щедра рідна Полтавщина, М. О. Макаренко надавав особливого значення. Археології Полтавщини і прилеглим до неї територіям, присвячені такі його праці, як „Материалы по археологии Полтавской губернии” /1908/, „Археологические исследования 1907–1909” /1911/, „Городища и курганы Полтавской губернии” /1917/ та чимало статей. Відомі його праці, присвячені вивченню трипільської культу-

Микола Омелянович Макаренко. Фото 1910 р.
Фотоархів Полтавського краєзнавчого музею

ри, скифсько-сарматської та культур епохи міді-бронзи.

Але археологічному світові М. О. Макаренко відомий, перш за все, як першовідкривач слов'янських городищ роменського типу, роменської матеріальної культури, широко розповсюдженої на Лівобережній Україні з VIII по X століття н. е.

Необхідно підкреслити, що М. О. Макаренко користувався повагою не лише як вчений мистецтвознавець і археолог, як високогуманна і культурна людина, але і як неперевершений знавець організації музейної справи. Помічник хранителя Ермітажу, віце-директор музею Центрального училища технічного малювання в Петербурзі, директор музею Мистецтв Української Академії наук – ось та школа музейної справи, яку опанував і поділяв він з співробітниками Полтавського та багатьох інших музеїв України. Ось його погляд, що повинно бути музейним надбанням:..."Предмети ризниць є державним надбанням, аж ніяк не особиста власність, тому місце їх зберігання – музей. Там вони будуть приносити користь країні і науці, користь не матеріальну, про яку мріють, зберігаючи їх в ризницях, а духовну, незмірно більшу першої. Такий музей має належати цивільному відомству, або ж сховище буде спеціально улаштоване духовним відомством, – для історії мистецтва в країні байдуже. До створення такого музею і необхідно прагнути" /Макаренко, 1915/.

Ділові стосунки з Полтавським краєзнавчим музеєм не ослабли після переїзду М. О. Макаренка в Київ. Полтавський музей в цей час очолював добре знайомий М. О. Макаренку ще з Петербурга М. Я. Рудинський. Разом з М. Я. Рудинським і О. К. Тахтаєм, М. О. Макаренко не раз проводив археологічні розкопки. В матеріально тяжкі для Української академії наук 20-ті роки Полтавський музей не раз знаходив кошти для проведення археологічних розвідок зі співробітниками академії. В архівних фондах ВУАК'у збереглося не одне персональне запрошення на ім'я дійсного члена ВУАК'у М. О. Макаренка на проведення досліджень за рахунок Полтавського окрвиконкому. Листи і телеграми підписувалися директором Полтавського музею В. Бендеровським.

Життєвий і творчий шлях Миколи Макаренка /1877–1938/, який загинув у сталінських катівнях, тісно переплітається з Київським музеєм мистецтв, Полтавським, Роменським, Маріупольським, Донецьким та іншими краєзнавчими музеями нашої республіки. І в кожному з них щось залишилося не лише в спогадах, але й в численних музейних експонатах, малюнках, фотографіях, автографах і його наукових статтях. Урочисто відзначаючи перше століття плідної діяльності Полтавського краєзнавчого музею, ми складаємо шану і його славним представникам, невтомним дослідникам матеріальної культури древніх епох і цивілізацій.

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ АРХЕОЛОГОВ А. К. ТАХТАЯ И В. А. ГРИНЧЕНКО

Многие судьбы советских людей всех социальных слоев были перемолоты жернами адской машины сталинских репрессий 1930–1950 гг. Не обошла эта горькая чаша и украинских археологов, среди которых были сотрудники Полтавского музея А. К. Тахтай и В. А. Гринченко.

По данным, приведенным в автобиографии /ф. ВУАК, № 107, С. 84/, будущий известный археолог и музейный работник А. К. Тахтай в 1914 г. поступил учеником в Полтавский музыкальный техникум. Военная служба в годы первой мировой войны в составе „Питательно-перевязочного отряда Полтавской переселенческой организации Всероссийского Земского Союза“ /1917 г./, а затем, после Октябрьской революции, служба в Красной Армии, надолго прервала занятия А. К. Тахтая археологией. На протяжении 1918–1919 гг. он читал общеобразовательные и музыкальные лекции. Затем, в апреле 1920 г. окончил курс библиотековедения при Полтавском отделе просвещения, а в мае был направлен на работу заведующим Никольской библиотекой Полтавского уезда. Через год, в апреле 1920 г. А. К. Тахтай начал работать в Полтавском губернском комитете по охране памятников искусства, старины и природы, в начале на должности инструктора, затем, временно исполняющим обязанности Председателя – до сокращения этой должности в апреле 1922 г. С 1 мая 1922 г. А. К. Тахтай работал инспектором Экскурсионно-выставочно-музейной секции Полтавского Центрального Губполитпросвещения до 15 сентября, а затем – в должности помощника заведующего педагогическим отделом Полтавского Центрального пролетарского музея /впоследствии – лаборантом, из-за сокращения штатов/. С 1 октября 1925 года А. К. Тахтай работал в археологической части Полтавского музея в должности инструктора по охране культурных ценностей.

А. К. Тахтай оставил заметный след в Полтавском музее. Он осуществил создание первого каталога музейной библиотеки, произвел сверху археологического собрания, записал более 1500 новых поступлений, принимал участие в издательской деятельности музея /Супруненко, 1989, С. 66/.

В 1929 году А. К. Тахтай был репрессирован. "Сидів 9.09.29 – 1 04. 30. ДПУ мене цілком звільнило. Довідка від 11.04.1930 № 405746." /ф. Рудинського М. Я. Письмо А. К. Тахтая от 11.04.30 г./ В заключении А. К. Тахтай пишет „Коротке звідомлення за археологічні розвідки р. 1929 в межах Полтавської округи“, которое затем переправляет М. Я. Рудинскому: „Звідомлення надсилаю написане в острожі, розпочав там-таки й докладне, та без матеріалів не міг доконати. Не можу й тепер: в музеї вороги й тортури, Ви краще зрозумієте, як будь-хто, бо самі потерпіли в тих-то мурах“.

После освобождения, испытывая трудности с устройством на работу, А. К. Тахтай обращался за помощью к М. Я. Рудинському и Н. В. Сибилеву,

который также принимал участие в судьбе исследователя: „Сьогодні – лист від Сібільова, теж дуже теплий, спасибі йому як і Вам. Докладає всяких старань, щоб пособити. Обнадіює, хоч і обережно, посадою лаборанта, що запроваджується в зв'язку з поширенням штатів з 1.10.30 р. Має намір удатися з приводу моєї кандидатури до Дубровського. Гаряче рекомендує негайно вдатися до П. П. Єфименко. Тим часом чекаю на інструкції від Вас, ласкавий шефе і напучувачу мій.” /ф. Рудинського М. Я. Письмо А. К. Тахтая от 11.04.30 г./

Через несколько месяцев, летом 1930 г. А. К. Тахтай едет на Днепротес в археологическую экспедицию Д. И. Яворницкого. Там он работал в течение двух полевых сезонов. Об этом свидетельствуют материалы, хранящиеся в научном архиве Института археологии АН УССР.

В 1990 году исполнилось 90 лет со дня рождения В. А. Гринченко, археолога, сотрудника Полтавского, Днепропетровского и Харьковского музеев, участника Днепротесовской экспедиции, который выявил и исследовал памятник VIII в. у с. Вознесенки на Запорожье.

Первой вехой жизненного пути В. А. Гринченко, отображенной в документах, хранящихся в архиве Института археологии Украины, является ноябрь 1924 г., когда он, будучи сотрудником музея Полтавщины, заинтересовался бронзовой вазой с Бельского городища. Молодой археолог изучает историю исследования городища, описывает приобретенную музеем находку и публикует статью „Бронзовая ваза с Бельского городища”. С марта по июнь 1925 г., занимаясь на II курсе Института народного образования, В. А. Гринченко производил археологические разведки по берегам р. Ворсклы в Полтавской округе, принимал участие в разведках М. Я. Рудинского по Ворсклинскому левобережью. В начале 1928 г. его приглашает ассистентом С. С. Гамченко по археологическому исследованию территории строящегося Днепротеса. Сотрудником этой экспедиции В. А. Гринченко был на протяжении четырех лет, выявил и исследовал значительное количество памятников от эпохи неолита до позднего средневековья. В это же время он работает в Днепропетровском историко-археологическом музее.

В июле–августе 1932 г. В. А. Гринченко проводил историко-археологические исследования на территории магистрали „Москва–Донбасс”. 31 января 1933 г. Пленум Археологического комитета ВУАН утвердил В. А. Гринченко своим членом /ф. ВУАН, № 462, С. 34/. Весной 1933 г. исследователь участвует в археолого-этнографическом совещании в Киеве. Летом этого же года В. А. Гринченко – в списке научных сотрудников Харьковского исторического музея /ф. ВУАН, № 448, С. 8, 11/.

По устным сведениям современников археолога, он был репрессирован и ему не была предоставлена возможность работать в Киеве. В 1947 году, желая доработать материалы по Вознесенке, В. А. Гринченко обратился за помощью к М. Я. Рудинскому: „В 1937 году я написал одну работу по материалу, открытому мной в 1930 г. Я очень хочу, чтобы Вы, Михаил Яковлевич, познакомились с этой работой, находящейся в Институте, и дали свою оценку. Сам памятник, в целом, является содержательнейшим объектом. Думаю, что эта работа теперь, после десяти лет, требует пересмотра и

доработки, так как в 1937 году меня торопили, да и сам я спешил пустить в свет этот редчайший материал, в котором, что ни вещь, то тема. Все же события последних десяти лет оставили эту работу без движения. Положение мое, в части прописки, в Киеве, без поддержки кого-либо, безотрадное, поэтому я должен уезжать на район. Как и где устроюсь, при моем здоровье и отсутствии каких бы то ни было средств, я еще не знаю" /ф. Рудинского М. Я. Письмо В. А. Гринченко от 12.07. 1947 г./.

„Михайле Яковичу! Річ у тому, що я негайно думаю подати заяву Президентові Академії Наук, у якій хочу прохати, аби останній поставив би питання перед Головою Президії Верховної Ради УРСР, щоб мені було дозволено пожити у Києві хоча б місяців 7–8 доки я опрацюю матеріали з балки Канцірки, скарбу біля Вознесенки та інші здобуті моїми дослідями. До такої заяви я хочу додати ряд довідок і в першу чергу довідки про вагу в науці цього матеріалу і про потребу негайної публікації.

З обробкою цього матеріалу, мені здається, треба б поспішити бо здоров'я моє не так уже добре тай роботи ще чимало." /Письмо В. А. Гринченко от 26.10.1947 г./.

Однако, работа В. А. Гринченко „Памятник Уііі в. у села Вознесенки на Запорожье 1930 г." не была опубликована при жизни автора и вышла из печати только в 1950 г. благодаря содействию А. Т. Смиленко.

ФОРМИРОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ НА УКРАИНЕ.

А. С. ФЕДОРОВСКИЙ /1885–1939 гг./

Александр Семенович Федоровский – один из ведущих археологов Украины 20–30-х годов. Получив фундаментальную специальную подготовку в Харьковском университете и пройдя стажировку в Западной Европе /Берлин, Брюссель, Париж/ в дореволюционный период, он принял активное участие в становлении музееведения, системы преподавания естественных наук, охраны памятников истории, археологии, природы и в развитии археологии и геологии в советский период.

Профессор Харьковского университета, заведующий Археологическим музеем, он также был членом многих научных обществ: Историко-филологического, Геологического, Комитета охраны памятников древности, искусства и природы, Всеукраинского археологического комитета, Научной ассоциации востоковедов, Комиссии кавказоведения, Украинского научного общества.

А. С. Федоровский – организатор и участник республиканских и все-союзных конференций и съездов: Сессии Центрального бюро краеведения в Москве /1923 г./, Съезда научно-производительных сил /Харьков, 1924 г./, Краеведческого съезда в Москве /1924 г./, Киевского совещания представителей подготовительных комитетов Всеукраинской археологической конференции /1925 г./, I Украинского музейного съезда /1924 г./, I и II конференции археологов СССР /Керчь, 1926 г. и Севастополь, 1927 г./, I и II съезда Всеукраинской научной ассоциации Востоковедов /Харьков, 1927, 1929 гг./, Конференции Международной четвертичной ассоциации /Ленинград, 1932 г./, Всеукраинской археолого-этнографической конференции /Киев, 1933 г./.

По поручению археологического комитета А. С. Федоровский координировал деятельность краеведческих музеев Левобережной Украины. Им было составлено методическое пособие „Инструкции и программы для разведок и регистрации памятников археологических” /1927 г./.

Как председатель секции археологии научно-исследовательской кафедры географии и антропологии Харьковского института народного образования, он руководит семинаром по археологии и истории материальной культуры при Харьковском археологическом музее, среди его учеников – А. А. Потапов, Н. К. Фукс, И. Н. Луцкевич, Е. Ф. Лагодовская.

Осенью 1930 г. в Харькове формируется Институт истории материальной культуры, директором которого назначается А. С. Федоровский. При институте открывается аспирантура: на специальность археология – 12 чел.; антропология – 4 чел., этнология – 6 человек. Курс обучения проходят археологи В. А. Гринченко, Т. Т. Тесля и другие.

Круг научных интересов А. С. Федоровского достаточно обширен – от

периода палеолита до позднего средневековья, т. к. основной целью его исследований было проследить последовательность смены археологических культур на территории Лесостепного Левобережья Днепра.

Подводя итоги работы археологических экспедиций на Украине за 10 лет, с 1917 по 1927 год, ученый секретарь ВУАК М. Я. Рудинский отметил участие А. С. Федоровского в основных направлениях исследований: открытие новых памятников мезолита и раннего неолита на Изюмщине; изучение вопроса о разработках медных руд в период меди-бронзы в Донецкой области; обследование зольников и сопоставление их с материалами белогрудовской культуры, раскопки раннескифских курганов близ Полтавы¹ и Харькова, картографирование скифских городищ совместно с аспирантами, сбор коллекций пальчатых фибул, изучение археологических памятников кочевников периода Киевской Руси. Еще в дореволюционный период он руководит раскопками Верхнесалтовского могильника и курганов эпохи бронзы /срубной, ямной, многоваликовой культур/. В конце 20-х – нач. 30-х годов А. С. Федоровский проводит обследование древнерусского культурного слоя в Харькове и его окрестностях, на Донецком городище.

Анализ опубликованных статей А. С. Федоровского и материалов личного фонда Научного архива Института археологии АН УССР позволяет сделать вывод, что в его работах нашли отражение несколько научных направлений конца XIX – начала XX века:

- классическое, выразилось в подробном описании признаков объектов – всестороннем исследовании первоисточников и археологических, и письменных, в частности, анализ предметов Мартыновского клада и золотоордынских онгонов /божков/;

- эволюционное – привлечение данных естественных наук, изучение орудий труда как ведущей категории в человеческой деятельности, что было характерно для школы В. А. Городцова, нашло отражение в исследовании профессором Федоровским памятников каменного века;

- палеоэтнологическое, разработанное Ф. К. Вовком и Д. Н. Анучиным, утверждавших, что географический фактор является решающим в развитии человеческого общества и что необходимо комплексное порайонное изучение проблем археологических, антропологических, географических и этнографических с выделением конкретных этносов – все эти задачи ставил перед собой и своими учениками А. С. Федоровский в ходе многолетних исследований археологических памятников различных эпох в Днепровском Левобережье.

А. С. Федоровский обследовал 20 распахиваемых курганов в 2,5 км к югу от г. Полтавы, севернее хутора Горы на правом берегу р. Ворсклы; им же был раскопан курган, погребальное сооружение, которого представляло собой яму с деревянным накатом /Ковпаненко, 1967/. Наличие золы, угля, обгоревшего дерева в насыпи и на дне ямы характеризуют погребальный обряд как сожжение деревянного склепа с ритуальной целью. Способ захоронения и погребальный инвентарь (железный нож, небольшой круглобокий лепной кубок) позволяют датировать раннескифское погребение VI в. до н. э.

Литература

1. Научный архив Института археологии АН УССР, фонд ВУАК № 49/13, л. 4
А. С. Федоровский. Дневник раскопок кургана около г. Полтавы 1925 г.
Примечание: Интерес к раскопкам в бассейне р. Ворсклы возник в связи с открытием М. Я. Рудинским в 1923 г. могильника у с. Мачехи.

ПРО СПРОБИ СТВОРЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МУЗЕЇВ-ЗАПОВІДНИКІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

Важливим засобом збереження і ефективного використання у культурно-освітніх та туристсько-екскурсійних цілях визначних археологічних пам'яток є створення на їх території музеїв-заповідників. На Полтавщині є деякий, на жаль невдалий, досвід проведення цієї роботи по двом об'єктам – городищу скіфського часу у с. Більськ Котелевського району і давньоруському городищу Сніпорід біля с. Мацківці Лубенського району.

Стурбованість станом збереження Більського городища висловлювалася ще на установчій конференції облорганізації Товариства охорони пам'яток /1966 р./. Прийнятою постановою намічалось вжити необхідних заходів щодо припинення руйнування пам'ятки. Планом заходів, розробленим у 1967 р. на виконання рішення Ради Міністрів УРСР № 125 від 20.02.1967 р. та постановою облвиконкому № 131 від 21.03.1967 р., передбачалося визначити в області заповідні території й забезпечити дотримання встановленого для них режиму.

Через деякий час керівництво облорганізації звернулося до дослідника городища, доктора історичних наук професора Б. А. Шрамка. Лист, що надійшов від вченого, був зачитаний делегатами II звітно-виборної конференції /1969 р./. У ньому давалися конкретні, добре обмірковані пропозиції: надати статус пам'ятки союзнного значення, встановити охоронні знаки, землі вилучити з господарського користування, створити археологічний заповідник з постійнодіючою виставкою і туристичний кемпінг, видати буклет і брошуру про городище, виручені від їх реалізації, а також екскурсій, кошти використовувати для охоронних робіт і наукових досліджень. Конференція вирішила просити республіканське Товариство підняти клопотання перед державними органами про створення заповідника на території пам'ятки.

Однак згодом точка зору керівництва облорганізації змінилася. На III конференції /1971 р./ головою правління М. М. Завалієм відносно Більського городища було заявлено: „Тут справа в тому, щоб поставити охоронний знак і заборонити використовувати. Треба, щоб землі, разом з тим, приносили і користь народному господарству”.

Замість створення заповідника пропонувалося лише взяти з користувачів пам'ятки охоронні зобов'язання. Звичайно ж це не могло суттєво поліпшити справу збереження городища. Руйнування не припинилися, і тому громадськість продовжувала турбуватися його долею.

У 1979 р. на VI звітно-виборній конференції облорганізації делегат від Котелевського району запропонував створити заповідник на території Більського городища і повідомив, що необхідна документація районною організацією Товариства зібрана, проект реконструкції валу розроблено, РК КПУ та райвиконком підняли клопотання перед обкомом КПУ та облвикон-

комом про дозвіл на реставраційні роботи. Потрібна була грошова та організаційна допомога обласного правління.

Незабаром Котелевська організація ще раз звернулася до керівництва з проханням виділити кошти на реконструкцію валу та надвортної башти. Те, в свою чергу, увійшло з клопотанням до Республіканського правління про дозвіл виділити 8 тис. крб. Останнє не згодилося, справа з місця не зрушила.

Питання про необхідність створення музейних приміщень та реконструкції частини валу знову було порушене на пленумі обласного правління головою Котелевської райорганізації у 1986 р. Принципово важливим і невідкладним завданням вважали відкриття у Більську археологічного заповідника учасники обласних науково-практичних семінарів „Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини” /Кулатова, 1988, с. 9; Войналович, Данилюк, 1990, с. 195/.

Оголошення території городища заповідною, для чого достатньо прийняття рішення облвиконкому, безсумнівно могло б докорінно змінити стан його охорони і стало б першим практичним кроком на шляху до створення музею-заповідника.

Ініціатором музеєфікації давньоруського літописного городища Сніпід був Ю. Ю. Моргунов – керівник Посульської комплексної археологічної експедиції, яка з 1982 по 1989 рр. здійснювала охоронні дослідження пам'яток. Дольову участь у фінансуванні робіт приймало Українське товариство охорони пам'яток. Кошти виділялися за рахунок Полтавської облорганізації.

Одночасно з розкопками, починаючи з 1983 р., велися експерименти по консервації ґрунтів з використанням тривких полімерів. Експедиція мала своєю кінцевою метою законсервувати рештки виявлених споруд, створити їх графічні реконструкції і відбудувати на місці розкопок в дереві.

Ідея створення унікального археологічного музею просто неба користувалася підтримкою місцевих державних і партійних органів /Моргунов, 1988, с. 10/. Про роботу експедиції двічі розповідалося зі сторінок інформаційно-методичного бюлетеня Українського товариства охорони пам'яток історії та культури „Пам'ятки України” /№№ 1,3 за 1985 р./.

За весь період розкопок було досліджено третину поверхні площадки городища і більш ніж 500 кв. м посаду. Одержані матеріали дали змогу підготувати науково обґрунтований проект реконструкції основних археологічних об'єктів. Проте створити музей-заповідник не вдалося. Для таких широкомасштабних заходів були потрібні більші суми коштів. Далася ознаки також зміна протягом останніх років кон'юнктури. Головну ж причину невдачі начальник експедиції вбачав у тому, що в масі наше керівництво не спроможне досягнути ту матеріальну і духовну віддачу, яку здатна принести музеєфікована пам'ятка археології /Моргунов, 1990, с. 164/.

Стурбованість припиненням робіт на городищі висловлювала на III обласному археологічному науково-практичному семінарі відповідальний секретар облорганізації Товариства Г. Г. Журавель, та марно.

Досвід, і не лише полтавський, свідчить, що самих тільки громадських зусиль замало. Настав, певно, час для прийняття спеціальної республіканської програми по створенню на території України мережі археологічних музеїв-заповідників. Полегшенню вирішення організаційних питань сприяла б відмова від існуючого нині „поштучного” підходу /за діючим законодавством по кожному історико-культурному заповіднику розробляється окреме положення/ та затвердження типового примірного положення про музеї-заповідники археологічного профілю.

Залишається сподіватися, що нові економічні механізми вже найближчим часом змусять місцеве керівництво відмовитися від вузькоутилітарного підходу до пам'яток археології, і воно почне, нарешті, бачити в останніх не лише заваду для господарської діяльності.

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ КАМ'ЯНОГО І БРОНЗОВОГО ВІКІВ

Розкопки кургану доби ранньої бронзи поблизу с. Світлогірське
Кобеляцького р-ну. Роботи Л. М. Лугової. 1978 р.

ПОСЕЛЕННЯ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОСТІ НА ПОЛТАВЩИНІ

До дніпро-донецької етнокультурної спільності належать пам'ятники з гребінцево-накольчастою керамікою, які раніше виділялися в дніпро-донецьку культуру /Телегін, 1968/. Типолого-статистичний аналіз, підрахунок індексів спорідненості комплексів матеріалів різних локальних груп цієї культури і, у першу чергу, посуду /технології виготовлення, типів форм, елементів і мотивів – систем орнаментативності/ показав, що між ними існують значні розбіжності у співвідношеннях різних показників. Своєрідність матеріалів у кожній територіальній групі пам'яток дозволила говорити про окремі археологічні культури у складі єдиної дніпро-донецької спільності, а саме: волинську, надпорізьку, донецьку, верньодніпровську, києво-черкаську, лисогубівську, східноприп'ятську /Тітова, 1985/. На пізньому етапі неоліту частина цих культур існує у вигляді пам'яток типу Засухи та Пустинок.

Полтавська область входить у лісостепову зону Східної Європи. Тут, у межах Дніпра та Сів. Дінця /Лівобережжя/, розміщена значна частина дніпро-донецьких пам'яток. Всього у Полтавській області відомо більше 70 поселень цієї етнокультурної спільності. Здебільшого дані пам'ятники представлені окремими знахідками фрагментів кераміки з гребінцевим, накольчастим чи прокресленим орнаментом, а також виробами з кременю та кварциту.

На поселеннях Кам'яні Потоки, Луком'є, Макухівка, Полтава /Біла гора/ виявлений культурний шар, що непогано зберігся, проведені невеликі розкопки /В. М. Гладілін, Д. Я. Телегін, В. І. Непріна, М. Я. Рудинський. О. М. Тітова та інші/. Розкопана площа – 136, 180 кв. м /у двох останніх випадках точно не відомо/.

У Кам'яних Потоках, крім кераміки двох технологічних груп та кремінних виробів /скребачок на відщепі, нуклеуса, пластин, відщепів/, виявлене витягнуте на спині неолітичне поховання, аналогічне дерев'янським. Датується комплекс кінцем розвинутого періоду києво-черкаської культури.

На поселенні Луком'є В. І. Непріна виявила 2 культурних шари з 2 горизонтами у нижньому. Найраніші матеріали кінця У – початку ІУ тис. до н. е. репрезентовані 4 наземними житлами, гребінцево-прокресленою керамікою, знаряддями праці мікролітичного вигляду. У верхньому горизонті розкриті 2 вогнища, житло, аналогічне будівлям сереньодонської культури, накольчаста кераміка надпорізького типу, енеолітичний кремень. У верхньому шарі знаходилась ямково-накольчаста кераміка.

На поселеннях Макухівка, Біла гора /в основному, матеріали зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї/ виділений ямково-гребінцевий посуд, що складає більшість, а також типовий для лівобережних пам'яток дніпро-донецького типу розвинутого періоду комплекс кераміки

/товстостінної, з комірцевим потовщенням на зрізі вінця, прикрашеної відбитками багатозубчастих, скорописних накольчастих штампів/. Кремінні та кварцитові знаряддя мікролітичного вигляду /пірамідальні нуклеуси, трапедії, кінцеві скребачки і т. ін./. В Макухівці розкопана господарська яма. Невелика група кераміки відноситься до типу Засухи.

Найповерховіший перегляд описаних матеріалів дозволяє зробити висновки про те, що вони відносяться до кількох етнічних та хронологічних типів: киево-черкаської, донецької, надпорізької культур, типу Засухи; розвинутого та пізнього періодів неоліту. Крім названих, на Полтавщині виділяються відносно ранні комплекси лисогубівської культури /Бойківка/.

Розвинутим періодом киево-черкаської культури датуються здебільшого матеріали, знайдені на подніпровських місцезнаходженнях під час розвідок кінця 50–60-х років /дивіться Звіти в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР/: Батраки, Букачівка, Гай, Дзержинське, Недогарки, Федорівка та інші. Це фрагменти товстостінної кераміки з домішкою рослин до глини, орнаментовані гребінцевим, підтрикутнонакольчастим орнаментами, а також вироби з кременю: скребачки на відщепі, пластини, нуклеїди, уламки тощо.

До специфічної групи дніпро-донецьких лівобережних пам'яток відносяться місцезнаходження з досить високої якості керамікою, прикрашеною багатозубчастими „ялинковими” накольчастими композиціями. Часто на зрізах вінця зустрічаються комірцеві потовщення. Кремінні та кварцитові знаряддя мікролітичного вигляду /Іванове Селище, Кустолові Кущі, Раківка, Лубни, Самусівка, інші/.

З надпорізькою культурою пов'язані поселення з плоскодонним посудом з комірцевим потовщенням по зрізам вінця, прикрашеним скорописними підтрикутними наколами, а також виробами з кременю, що представлені різноманітними типами невеликого розміру знарядь /Попівка, Радалівка, Шушвалівка і т. п./.

Матеріали пізнього неоліту типу Засухи присутні серед більш ранніх комплексів, зустрічаються і окремо. Досить типовий гостродонний горщик з комірцевим потовщенням по зрізу з Остап'я. Під вінцем він прикрашений рядом перлин, нижче – горизонтальною „ялинкою” з крупнозубчастих відбитків.

На території Полтавщини в неоліті відбувалися досить бурхливі історичні події. Тут була зона контактів між населенням Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя та Донеччини, що призвело до створення складної етнічної картини.

НЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ ПООРІЛЛЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЇ „ДНІПРО–ДОНБАС”

В процесі суцільної розвідки археологічних пам'яток долини р. Оріль в 1970–1975 рр. в межах Полтавської області та суміжних з нею районів Дніпропетровської і Харківської областей було обстежено понад 20 місцезнаходжень з неолітичними матеріалами – крем'яними виробами і фрагментами кераміки.

Крем'яні знаряддя дрібних розмірів – ножі на пластинах, скребки переважно на відщепах, різці, рідко зустрічаються трапецієвидні мікроліти /рис. 1, 1–12/.

Кераміка в основному двох культур: дніпро-донецької з домішкою трави в тісті, прикрашена гребінцевим і накольчатим орнаментом, та типова ямково-гребінцева /рис 1, 13–18/; на кількох пунктах зустрічалися фрагменти посуду сурської культури.

В ур. Лиман біля с. Йосипівки розкопаний неолітичний могильник. За матеріалами поселення Засуха тут виділений особливий культурний тип пізнього неоліту-енеоліту – „тип Засухи”. Матеріали сурської культури, типу Засухи та Йосипівський могильник уже опубліковані. Цим коротко повідомляємо наукову громадськість про місцезнаходження з дніпро-донецькою та ямково-гребінцевою керамікою.

Найбільш виразні неолітичні матеріали виявлені, зокрема, на стоянках біля с. Ряжське колишнього Нехворощанського району, Полтавської обл. в ур. Тютюниця, поблизу с. Сомівка Зачепилівського району Харківської області та на кількох пунктах в Дніпропетровській обл. – над озером Лопата, біля с. Йосипівка Магдалинівського району і озером Гречаним поблизу с. Лисівка Царичанського району.

с. Ряжське. Проти західного краю села, на дюні надзаплавної тераси р. Орелі виявлено фрагменти дніпро-донецької і ямково-гребінцевої кераміки та окремі крем'яні вироби.

Площа знахідок – 60х30 м.

ур. Тютюниця. На південний-захід від с. Сомівка на дюнах правого берега Орелі над озерами Тютюниця, Денисове та ін. зібрано більше 2000 крем'яних виробів та неолітична кераміка, в тому числі 187 фрагментів дніпро-донецьких та 94 екз. з ямково-гребінцевим орнаментом.

оз. Лопата. Поблизу села Йосипівка на підвищенні, в заплаві Орелі, над озером зібрано більше 200 крем'яних виробів, в тому числі, три трапеції, а також 38 фрагментів ранньої дніпро-донецької кераміки з гребінцевим орнаментом.

Фрагменти дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки виявлені також поблизу того ж села в ур. Білий Лиман та Пляж. В останньому випадку зібрано 45 крем'яних виробів, в тому числі 3 нуклеуси і 18 знарядь праці

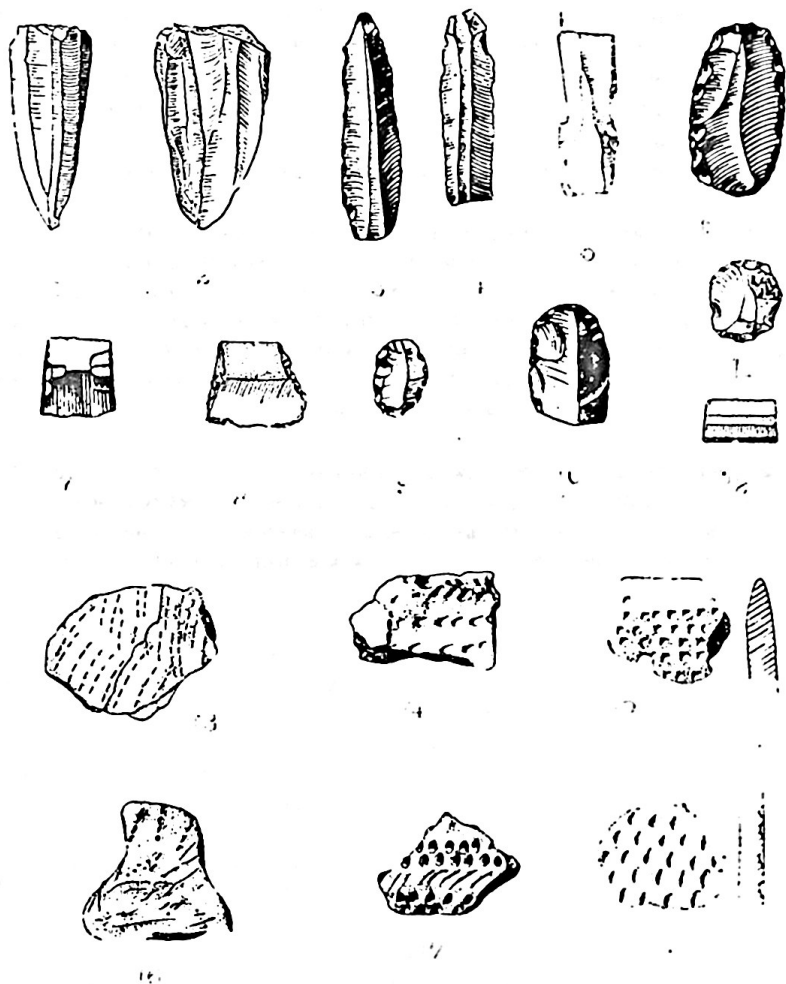

Рис. 1. Крем'яні вироби та кераміка з неолітичних поселень Поорілля.

1, 3–5, 13–15, 17, 18. Тютюнниця; 2, 8. Лиман;

7, 9. Лопата; 10. Кривець; 11–12. Кабашний Горб; 16. оз. Гречане.

та більше 150 фрагментів кераміки. Серед останніх переважають уламки дніпро-донецьких горщиків та більше 30 ямково-гребінцевої типу.

оз. Гречане. Близько 3 км на північ від с. Лисківка на південному березі озера на площі 80х40 м виявлений неолітичний матеріал, в тому числі, більше 30 фрагментів ранньої дніпро-донецької кераміки з гребінцевим орнаментом і понад 20 крем'яних виробів, серед яких ножевидні пластини з ретушю, два скребки на відщепі, трапеція із струганою спинкою тощо.

Аналогічні неолітичні матеріали виявлені і в урочищі Парашина Гребля північніше с. Лисківка.

Всі місцезнаходження прошурфовані. Культурного шару виявити не вдалося.

Крім описаних пунктів, окремі знахідки неолітичної епохи виявлені також в інших місцях Поорілля, в тому числі: біля ПТФ колгоспу ім. К. Маркса в с. Залінійне Зачепилівського р-ну Харківської обл. та на південний схід /200 м/ від крайніх хат с. Малий Орчик того ж району; в ур. Жорникове біля с. Гупалівка Магдалинівського району, Дніпропетровської обл., та три пункти в Царичанському районі тієї ж області – в ур. Заплавки біля с. Михайлівка, в ур. Шинкарівка біля с. Байбаківка і над озером Кабашне біля с. Кабашний горб.

Аналіз матеріалів з обстежених місцезнаходжень Поорілля, що потребують більш повного вивчення, вказує на те, що дана територія в епоху неоліту була заселена, в основному, дніпро-донецькими племенами, в середовищі яких проникла значна частина лісових мисливців і рибалок з ямково-гребінцевою керамікою.

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ КАМЕННАЯ МОГИЛА 3 В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ

Экспедиция Государственного историко-археологического музея-заповедника „Каменная Могила“ проводила раскопки поселения эпохи неолита-бронзы в пойме реки Молочной, на берегу ее бывшего притока р. Секиз, в 100 м от юго-восточной подошвы памятника первобытного искусства Каменная Могила.

Русло названной реки связано с подовым понижением, которое расположено вблизи северной окраины с. Терпенье у правого коренного берега поймы р. Молочная. В результате периодического затопления талыми и дождевыми водами поймы, археологический материал многократно был переотложен. Верхние слои поселения разрушены местным колхозом в результате сельскохозяйственных работ.

Геологическая стратиграфия поселения Каменная Могила-3 имеет следующую картину:

1. Черно-илистые отложения – 0,2–0,4 м /с эпизодическими находками кремня и керамики эпохи поздней бронзы/. 2. Аллювиальный черно-серый суглинок – 0,2–0,4 м /с находками эпохи поздней бронзы в нижней части/. 3. Гумусированная супесь с известковыми вкраплениями 0,3–0,4 м /с находками эпохи неолита/. 4. Светложелтый суглинок с железистыми конкрециями /уровень подпочвенных вод/.

Раскопки проведены на площади 42 м². Разведочные шурфы, заложены в 20 м северней и 50 м южней от поселения, дали незначительный материал. В верхних слоях поселения было изучено одно костыще и две полужемлянки эпохи поздней бронзы. Материалы представлены одним развалом сосуда, фрагментами керамики и орудиями из кости.

Находки эпохи неолита залегали на глубине 0,95–1,1 м. Коллекция кремня насчитывает 700 экземпляров, из них 230 орудий. Среди них геометрические микролиты /трапеции вытянутые и ассиметричные/ 8 экземпляров /3,4%/, косые острия 3 экз. /1,3%/, скребки /на отщепах, на пластинах, концевые, конце-боковые, овальные, округлые в т. ч. и микроскребки/ 43 экз. /18,7%/, пластины и их сечения 132 экз. /57,3%/, проколки, сверло, тесло, скобели, резец на пластине, реберчатые отщепы с обработкой по брюшку, единичные пластины с краевой ретушью, расколотые части призматическо-конических нуклеусов 7 экз. /3%/. /Рис. 1–15/. Найдено одно комбинированное орудие – односторонний костяной нож с кремневыми вкладышами /Рис. 18/. В раннем неолитическом слое найден фрагмент стенки сосуда, орнаментированный глубоким наколом, примесь песка, толченной раковины, некачественный обжиг которого сближает его с керамикой нижнего слоя Засухи /сурско-днепровская культура/. Среди костей, несущих

* Продолжение нумерации поселений О. Н. Бадера и В. Н. Даниленко.

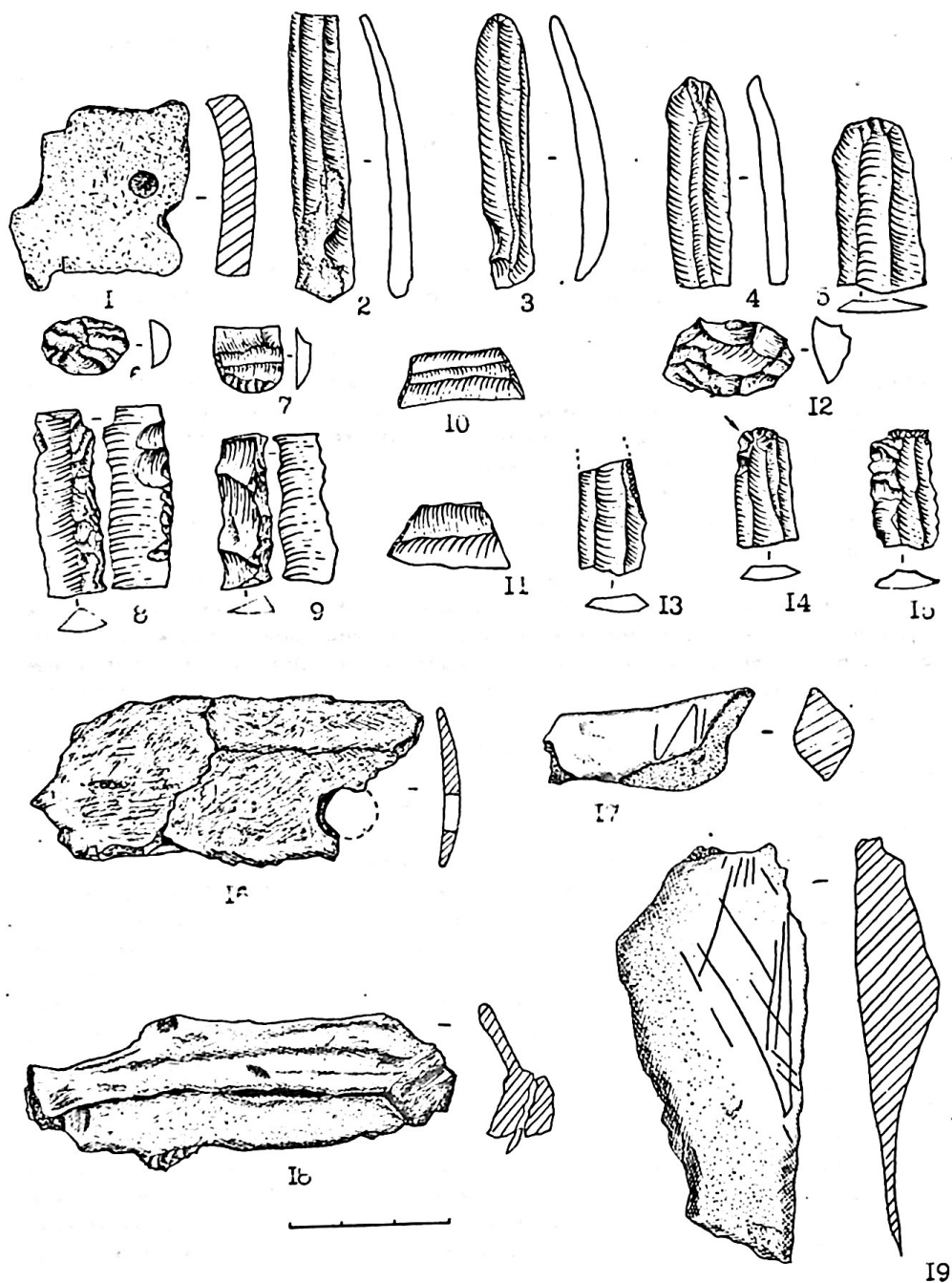

Рис. Находки из поселения Каменная Могила 3.

щих следы обработки, имеются одна сверленная /Рис. 16/, одна с подпиленным эпифизом и две орнаментированные, одна из которых воспроизводит в профиль антропоморфную фигуру /Рис. 19/.

По технико-морфологическим показателям кремневая коллекция представляет собой довольно однородный комплекс, в целом относящийся к раннему неолиту и содержащий вытянутые трапеции, косые острия, микропластины с притупленным краем, микроскребки кизлевского типа и большое количество скребков на массивных укороченных отщепах. В единственном числе найден веерообразный конце-боковой скребок.

Особый интерес представляют обломки костей с графировками, на одной из которых антропоморфная фигура, позволяющая сопоставить ее во времени с петроглифами из пещер № 36-б и 54 Каменной Могины.

О ВАЛИКОВОЙ ОРНАМЕНТАЦИИ НА КЕРАМИКЕ БРОНЗОВОГО ВЕКА

1. В фондах Полтавского краеведческого музея хранятся материалы с поселений срубной культуры у хут. Овчаренки, ур. Солошино-Колонь, Переволочна, ур. Пинчуковы Горбы (Супруненко, Тітова, Телегін, 1989). Среди керамики этих и ряда других памятников имеется керамика с налепными валиками. Керамика этого типа в эпоху поздней бронзы распространилась в целом ряде синхронных культур, причем на значительной территории – от Алтая до Балкан /Черных, 1983/. Трудно себе представить, что валики изначально и впоследствии выполняли исключительно декоративные функции. Правомерно предположить, что их появление было связано с некоторыми технологическими особенностями изготовления лепной посуды.

2. С одной стороны, при рассмотрении профиля сосуда, украшенного валиковым орнаментом, заметно, что налепной валик образует на его поверхности поперечное ребро. Поперечные ребра обеспечивают достаточную поперечную жесткость тела и воспринимают дополнительные нагрузки /Крейн, 1961, с. 96/. Жесткость – физико-геометрическая характеристика, определяющая способность тела или конструкции сопротивляться образованию деформации. Ребра жесткости являются подкрепляющими элементами, существенно влияющими на прочность и жесткость конструкции /Савин, Флейшман, 1964, с. 3/.

3. С другой стороны, некоторые исследователи считают, что все виды рельефного орнамента /в том числе и валикового/ снимали, порой, напряжение глины при формовке, сушке и обжиге сосуда /Сайко, 1982, с. 33/. Под напряжением понимают меру внутренних сил, возникающих в деформируемом теле под влиянием внешних воздействий. Из закона Гука следует, что напряжение прямо пропорционально сумме действующих на тело сил и обратно пропорционально площади его поперечного сечения:

$$S = \frac{P}{F}$$

где S – напряжение, P – сумма действующих на тело сил, F – площадь его поперечного сечения /Тимошенко, 1965, с. 13/. Напряжение, таким образом, уменьшается с увеличением площади поперечного сечения тела. Налепной валик на поверхности сосуда увеличивает площадь поперечного сечения его стенок, уменьшая тем самым напряжение. Величина напряжения зависит от размеров тела. Наибольшее напряжение, возникающее в теле под действием его собственного веса, прямо пропорционально его размерам, то есть напряжение возрастает с увеличением веса и длины тела:

$$S = \frac{P}{F} + \gamma l$$

где S – напряжение, P – сумма действующих на тело сил, F – площадь его

поперечного сечения, γ – вес единицы объема /удельный вес/, l – длина тела. Поскольку напряжение растет с увеличением размеров тела, то при изготовлении сосудов возникала необходимость снятия напряжения прежде всего на крупных экземплярах, где оно больше. Это, видимо, достигалось за счет увеличения площади поперечного сечения сосуда при помощи наклепного валика. Увеличение площади поперечного сечения путем утолщения стенок вело бы к возрастанию массы сосуда, а в связи с этим – и напряжения; поэтому использование наклепного валика, составляющего, как правило, небольшую часть общего веса сосуда, для уменьшения напряжения было гораздо эффективнее.

4. Таким образом, валиковый орнамент мог иметь определенный технический смысл, увеличивая прочность и жесткость сосуда и снимая напряжение. По своему техническому смыслу он был более необходим при изготовлении сосудов крупных размеров, что подтверждается археологическими данными. Так, в Северо-Западном Причерноморье наклепной валик впервые зафиксирован в керамике раннеэнеолитической культуры Гумельница, и только на крупных сосудах. При этом наклепной валик как элемент орнамента не был широко распространен /Бейлекчи, 1978/. В дальнейшем находки сосудов с валиковым орнаментом зафиксированы в верхнем слое Усатовского поселения, относящемуся к раннебронзовому веку /Черняков, 1979, с. 180/, где он имеется, преимущественно на крупных экземплярах, так же, как и в керамике катакомбной культуры /Субботин, 1977, с. 375-376/. В эпоху средней и, в особенности, поздней бронзы валиковый орнамент получает широкое распространение. Он известен на сосудах различных /а не только крупных/ размеров культуры многоваликовой керамики, сабатиновской и срубной культур в Северном Причерноморье, а также в синхронных культурах в степях Евразии. Подтверждением вывода о первоначально функциональном назначении наклепных валиков могут, возможно, служить наблюдения С. С. Березанской и А. А. Косаревой. Отмечая территориальную близость памятников срубной культуры, в керамике которых имеется наклепной валик, тем памятникам культуры многоваликовой керамики, где он отсутствует, авторы считают, что валиковый орнамент появился в керамике срубной культуры независимо от сосудов культуры многоваликовой керамики /Березанська, Косарева, 1982, с. 14/. По-видимому, и распространение валикового орнамента на обширной территории евразийских степей вряд ли правомерно объяснять исключительно заимствованием; вполне возможна его взаимосвязь с некоторыми элементами технологии гончарства. В дальнейшем, в более поздние археологические периоды, когда получили распространение иные виды орнаментации и декора, наклепной валик опять встречается лишь на крупных сосудах.

5. Таким образом, изучение валиковой орнаментации в динамике позволяет поставить вопрос о том, что ее появление могло быть связано с некоторыми технологическими приемами изготовления лепной посуды. В энеолите – раннем бронзовом веке наклепной валик не получает широкого распространения как элемент орнамента, поэтому связь его с функциональным назначением была ярче выражена /наличие валика только на крупных

сосудах/. Но с широким распространением валиковой орнаментации в культурах средней и поздней бронзы на передний план выступает назначение валика как элемента декоративного оформления сосуда, а не его технический смысл; поэтому присутствие валика только на крупных сосудах уже не является обязательным. В керамике культур позднебронзового века, где широко распространен налепной валик, наблюдается перенесение традиций валиковой орнаментации с крупных форм на сосуды небольших размеров. Подобные сосуды широко представлены в коллекциях музеев Украины, в том числе и Полтавского музея.

МАТЕРИАЛЫ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ И. А. ЗАРЕЦКОГО

Известный полтавский археолог, этнограф и краевед Иван Антонович Зарецкий (1857–1936) был зачинателем археологических исследований в Среднем и Нижнем Поворсклье в 1882–1891 и 1912 гг.

В результате его работ исследовано до 20 курганов, преимущественно скифского времени, и открыто несколько поселений. Часть этих материалов введена в оборот автором (Зарецкий, 1888; 1912) и другими исследователями (Багалеи, 1905; Рудинский, 1928; Захаров, 1932; Ковпаненко, 1967; Кулатова, Супруненко, 1990), большая же часть – осталась неопубликованной и утрачена.

Среди древностей Поворсклья, находимых И. А. Зарецким на разновременных поселениях у хут. Трибы под Полтавой и у с. Лихачевка современного Котелевского района Полтавской области в 1880-х годах, преобладали материалы эпохи бронзы, которые атрибутировались исследователем как „находки бронзового века”. Определенное место среди них занимали и древности срубного времени, происходящие с поселений в ур. Белая Гора и у с. Лихачевка (преимущественно керамика). К срубному времени современными исследователями отнесен бронзовый двушковый кельт из Лихачевки, по орнаментации близкий сейминским образцам (Ковпаненко, 1967, с. 12).

Датируя открытые памятники эпохой бронзы, скифским временем и первыми веками н. э., И. А. Зарецкий специально не занимался изучением керамики и металла этой группы находок, хотя некоторые из них изобразил в своем альбоме „Украинские древности...” (Библиотека ГИМ СССР). Практически неизвестными остаются находки погребений срубного времени из раскопок И. А. Зарецкого.

Так, в 1888 г. у поли кургана у с. Деревки современного Котелевского района Полтавской области обнаружены два лепных сосуда, один из которых – острореберный, в верхней части был украшен двумя рядами зигзага, разделенными горизонтальными линиями, оттиснутыми 4-х-зубым штампом (рис. 1-2). Сосуды происходили из разрушенного впускного погребения. Еще одно срубное трупосожжение обнаружено в насыпи небольшого кургана у с. Войтовка Полтавского уезда, располагавшегося на левом берегу р. Коломак, раскопанного в 1889 г. Крупный лепной горшок, украшенный под венчиком рядом пальцевых оттисков (рис. 3), был наполовину заполнен пеплом и кальцинированными костями человека. Видимо, остатки впускного безинвентарного срубного погребения были задеты в недоследованном кургане у с. Руновщина того же уезда. И, наконец, при исследовании кургана в ур. Мечеть у с. Кишенька Кобелякского уезда, на мысу правого берега над устьем р. Ворсклы, И. А. Зарецким были исследованы 2 впускных погребения с северо-восточной ориентацией в сильно скорченном положении на левом боку, первое из которых было безинвентарным, второе – сопро-

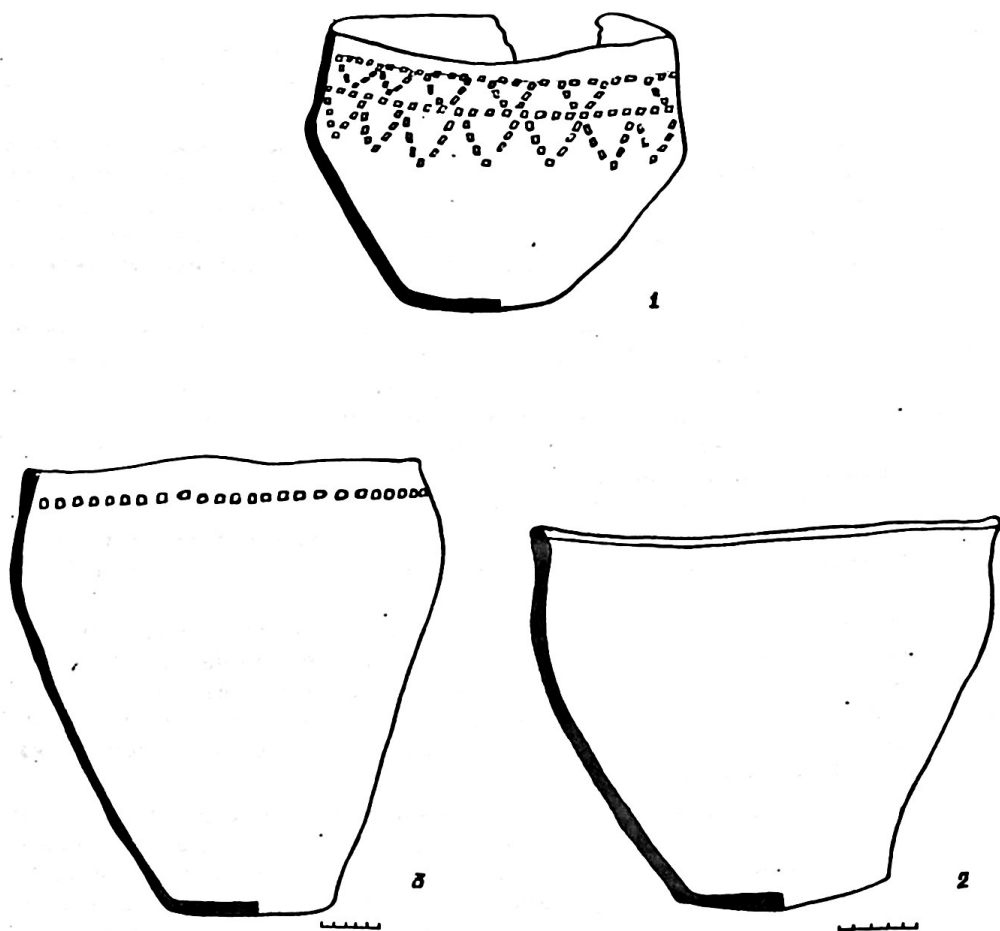

Рис. Срубные сосуды из раскопок И. А. Зарецкого.
1-2 - с. Деревки; 3 - с. Войтовка.

вождалось „в области колен” опрокинутым вверх дном лепным сосудом баночной формы. Над погребением сохранились остатки деревянного дощатого перекрытия (Зарецкий, 1912, с. 115).

Отметим, что при характерной для И. А. Зарецкого аккуратности в ведении работ и наличии определенного полевого опыта, ему ни разу не удавалось проследить остатков погребальных ям. И. А. Зарецкий относил исследованные погребения к памятникам эпохи бронзы, следующим в хронологическом отношении вслед „за древностями скорченных окрашенных костяков” ямной культуры. Впервые информацию о выделении срубной культуры он получил на XII Археологическом съезде, но ввести имеющиеся материалы в оборот уже не смог, ввиду перезда в Воронеж, а затем в Оренбург.

Таким образом, И. А. Зарецкий является первым исследователем срубных памятников Полтавщины и в частности Поворскля.

ИССЛЕДОВАНИЕ КУРГАНОВ СРУБНОГО ВРЕМЕНИ (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА И ФОНДОВ ДОНЕЦКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ)

Практически все исследователи Донбасса 20–30-х годов вели раскопки курганов. Как правило, большинство погребений в курганах относятся к эпохе поздней бронзы. Материал сохранился фрагментарно. Интерес, на наш взгляд, представляют данные о раскопках 1932 г., проведенных сотрудником Мариупольского краеведческого музея В. М. Евсеевым.

За СВ окраиной г. Сталино (Донецк) в районе рудников Гладковка и Ветка, на возвышенности правого берега р. Кальмиус в 30-х гг. находилась большая цепь курганов. Основную массу составляли пологие невысокие насыпи. Выделялись большие курганы (до 2-х м). В настоящее время все курганы уничтожены интенсивной застройкой (пос. Гладковка, Киевский р-н г. Донецка).

В 1931 г. Н. Е. Макаренко раскопал курган несколько южнее основной цепи. В 1932 г. В. М. Евсеев исследовал 3 наиболее близкие к Кальмиусу насыпи (около 1 км от реки). Группа вытянута с В на СЗ на 270 м. Все курганы распаханы.

Курган 1. Высота 0,7 м (в 1930 г. был выше), диаметр 9–10 м. Стратиграфия: очевидно на древнем горизонте сооружена насыпь, окруженная кромлехом (крепидой?). Кромлех состоит из двух рядов камней (песчаник), уложенных пляшмя. Ширина его около 0,5 м, высота – 0,47 м (не более двух рядов). В насыпь впущены 3 погребения (очевидно одновременно), представляющие собой ямы, перекрытые плитами. Погребения тяготеют к внутреннему краю кромлеха, центр кургана пуст. После сооружения погребений, плиты перекрытия и кромлех засыпаны землей. В засыпке – фрагменты срубной керамики. П.1 – следов костяка нет: сосуд (рис., 1). П.2 – яма не прослежена. Костяк мужчины 50–60 лет в скорченном положении на левом боку, головой на В. Руки согнуты в локтях, кисти – у двух сосудов, стоящих у лица. На кисть правой руки положена небольшая каменная плитка. П.3 – положение костяка не восстанавливается; сосуд (Рис., 5).

Курган 2. Высота 1,4 м. насыпь пологая, 27x14 м (вытянут по оси В-З). Стратиграфия: 1 насыпь высотой 0,8 м, диаметром до 8 м сооружена над срубным погребением (в насыпи фрагменты венчиков с веревочным орнаментом и наlepным валиком). 2 насыпь увеличила курган на 3 м (вероятно по оси В-З). С чем связана эта насыпь – неясно. Затем в ЮЗ секторе, вероятно на краю полы кургана, сооружен комплекс из трех погребений. 3 насыпь связана с засыпкой этих погребений и перекрыла весь курган. В средневековье в ЮВ сектор впущены два погребения, а также – погребение в центре, полностью уничтожив основное.

Перекрытия погребений в ЮЗ секторе представляют собой единую

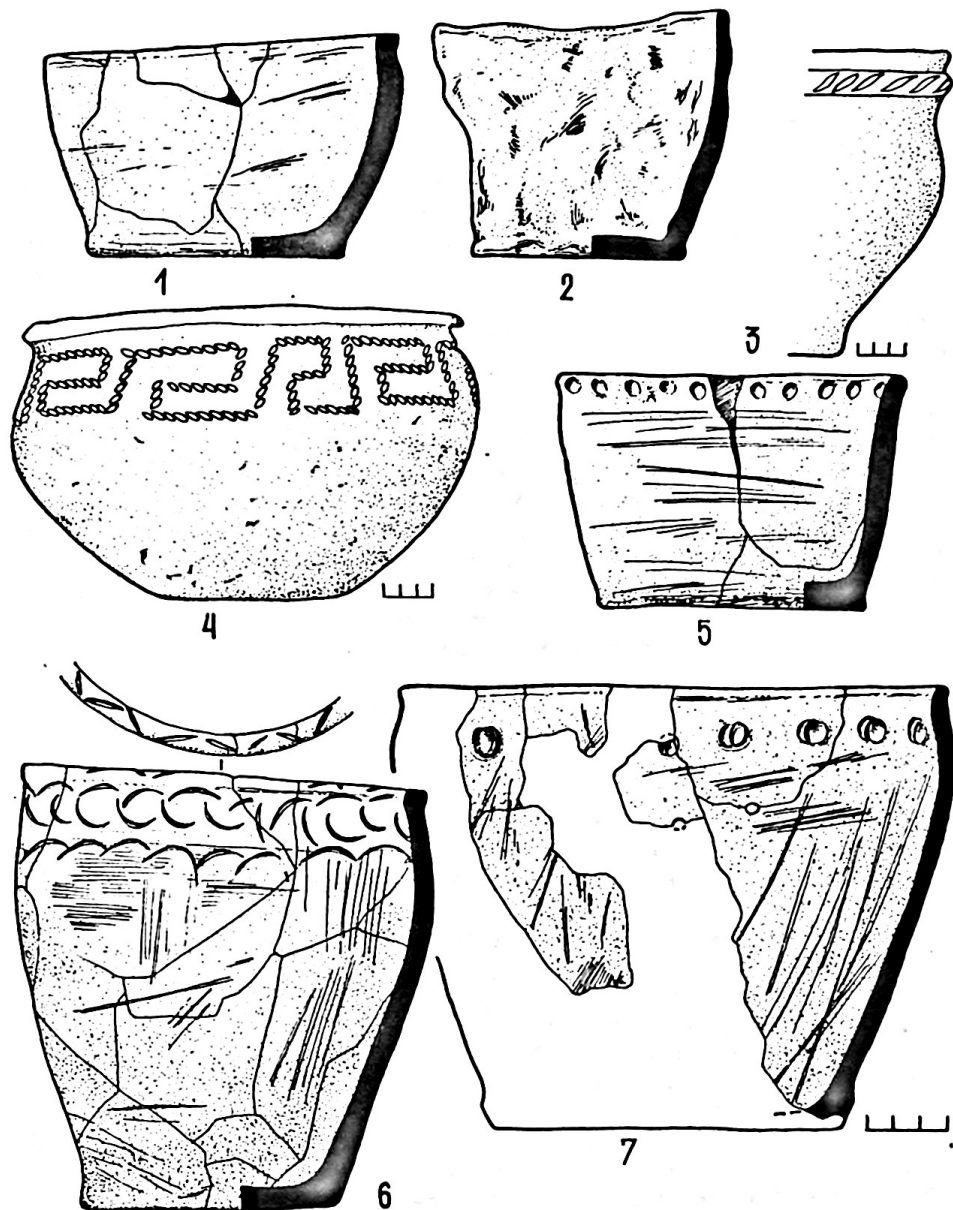

Рис. Керамика срубного времени из раскопок в Донбассе.
 Гладковский могильник. Раскопки В. М. Евсеева, 1932 г.
 3 — прорисовка из дневника В. М. Евсеева;
 4 — с фотографии (масштаб обоих сосудов приблизительный).

конструкцию, вытянувшуюся по оси В-3 на 4,8–5 м. Ширина – 1,8–1,9 м. Перекрытия: плоские плиты (наброска). Над п. 1 и п. 2 плиты довольно крупные, над п. 3 – наброска из очень легких камней, окантуренных плитками средних размеров. Ямы погребений выбиты в песчанике, подстилающем курган. Форма их неправильная, дно неровное. П.1 (нумерация дана нами, у В. М. Евсеева для К. 2 отсутствует) – яма 1,3х0,9 м, глубина 0,36 м. Фрагмент бедренной кости, сосуд (Рис., 6). П.2 – яма 1,1х1 м (подовальная), глубина 0,36 м. Костяк–?, 2 сосуда (Рис., 4,7). П.3 – яма 1,3х1,1 м, глубина 0,49 м. Костяк–?, 2 сосуда (Рис., 2,3).

Курган 3. Высота 0,27 м. Насыпь пологая, 9,5х8 м (вытянут по оси С–Ю). Сооружен над одним погребением в центре. П.1 – каменный ящик из тонких плит. Длина – 1,3 (по оси СВ–ЮЗ). Ширина – ? Перекрытие и южная стенка отсутствуют. Торцевые стенки – по одной плите, продольная – из 2-х плит. Очевидно, плиты вкапывались неглубоко (сильно наклонены наружу). Однако костяк лежит на 0,4 м выше подошвы плит. Очевидно, в ящике довольно мощная подсыпка под погребенным. Умерший: взрослый в скорченном положении на левом боку, головой на СВ. Положение рук – ? Инвентаря нет (в засыпке под костяком – фрагмент стенки сосуда). П.2 – впускное (1,5х2 м к СВ от П.1). Череп взрослого человека, мелкие остатки костей. Погребенный на левом боку (?), головой на З–СЗ (?). Инвентаря нет.

Т.о., Гладковский могильник является срубным. Керамика (в фондах музея сохранилось 5 сосудов) однотипна: грубая лепка, небрежная обработка поверхности (расчесы), неравномерный обжиг.

В погребальном обряде обращает на себя внимание обильное применение камня. Количество труда, потраченное на погребальные сооружения не позволяет считать эти курганы рядовыми (Отрощенко, 1979, с. 86; Цимиданов, 1988, с. 21), несмотря на скудность инвентаря. Подобное сочетание инвентаря с затратами на сооружение насыпей зафиксировано и в курганах в районе Донецка, исследованных Н. Е. Макаренко (Усачук, 1990, с. 114–116).

Особо отметим деталь конструкции: отсутствие длинной стенки и перекрытия ящика (К. 3 П. 1). На наш взгляд, подобные „полуящики“ составляют отдельную группу погребений. Аналоги: Донецк, к. 1 п. 4 (Макаренко, ВУАК, 1930, с. 10). Приморское-II, к. IV п. 2 (Беляев, Рудаков и др. Отчет, 1976, с. 48), Бахмутовка, к. 2 п. 1, 2, 3, 6, 7; к. 4 п. 5 (Братченко, Отчет, 1979), Новоселовка, к. 3 п. 8, 9 (Писларий, Отчет, 1975). Своеобразная конструкция неполного сооружения ящика прослежена на р. Лозовой (Писларий, 1972, с. 71). Вероятно, большее по сравнению с другими территориями применение камня в срубное время на поселениях (Горбов, 1989, с. 121–122) и в погребальных памятниках Донбасса (Клименко, 1971, с. 121–122; 1977, с. 304–305; Клименко, Цымбал, 1990, с. 74–75) привело и к большому количеству вариантов конструкций.

КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК У с. ЧЕРНЯВЩИНА

Выполняя работы в зоне сооружения канала „Днепр–Донбасс”, Енакиевский отряд экспедиции ИА АН УССР в 1974 г. провел охранные раскопки курганного могильника в бассейне р. Орели у с. Чернявщина Павлоградского района Днепропетровской области. Могильник состоял из пяти курганов эпохи меди-бронзы. Высота курганов 1,2–3,0 м, диаметр 28–52 м исследовано 30 погребений древнеямной культуры, 1-катакомбной и 19-срубной.

Погребения, относящиеся к раннему этапу культуры /ХХУІІ–ХХІІ вв. до н. э./, на основании данных погребального обряда и стратиграфического положения делятся на 3 обрядовые группы захоронений.

К первой группе относятся 4 погребения, в том числе 2 основных. 2 погребения совершены в ямах овальной и 2-прямоугольной формы с округлыми углами. Умершие лежали на спине с вытянутыми конечностями, головой на запад, северо-запад, юго-запад и северо-восток. Инвентарь представлен концевым скребком на отщепе.

Ко второй группе относятся 12 погребений, в том числе 2 основных. Погребения совершены на спине с вытянутыми руками и согнутыми ногами в овальных /2/ и прямоугольных /10/ ямах. Погребения ориентированы на восток, юго-восток, северо-восток, север, юг, юго-запад и северо-запад. В восьми погребениях дно посыпано мелом, в четырех встречались охра, в одном – угли. В погребениях найдены 2 сосуда яйцевидной формы, костяная проколка, кремневый отщеп и ножевидная пластинка, 10 раковин улиток с прорезьями.

Третья группа включает 4 погребения. все они впускные. Умершие лежали на спине с согнутыми ногами. В трех погребениях в умерших в локте согнута левая рука, в одном – правая. все погребения совершены в прямоугольных ямах с округлыми углами, ориентированы на восток, северо-восток, северо-запад и юго-запад. В погребении № 2 из кургана II найден сосуд яйцевидной формы. В парном погребении № 3 из кургана III, совершенном в яме с заплечиками, обнаружена кремневая проколка и 10 пластинок, 6 костяных нарезных пронизок и костяная булава с навершием в виде овальной шляпки. Под шляпкой 2 выступа. В центре булавки отверстие. Конеч булавки украшен тремя витками резьбы.

Особый интерес вызывает захоронение коровы в поребении № 14 из кургана 1, совершенное в прямоугольной яме с округлыми углами. Корова лежала на спине головой на запад, глазами вверх. Передние ноги согнуты в коленях и подняты вверх. Задние ноги прямые, подняты вверх. У черепа найдена кремневая пластинка.

В шести погребениях положение умерших определить не удалось, в т. ч. и в основном погребении № 5 из кургана У, в котором найдены 4 костяные подвески. В пяти погребениях найдены 2 кремневых отщепа, свинцовая подвеска в полтора витка и сосуд с уплощенным дном. Сосуд орнаментирован оттисками тонкого шнура.

2 погребения являются безинвентарными кенотафами.

Катакомбное погребение-кенотаф № 15 совершено в кургане I в прямоугольной яме с округлыми углами. Дно посыпано мелом. Инвентарь представлен кремневой пластинкой и сосудом с выпуклым туловом и отогнутым венчиком.

Все срубные погребения впускные. Погребение № 4 из кургана У совершено в материковом суглинке в яме прямоугольной формы. Остальные 18 погребений – в насыпи курганов. Конструкции ям определить не удалось.

10 погребенных лежали в скорченной позе на левом боку, 5 – на правом. Ориентированы головой на восток 8 погребенных, на северо-восток-4, на север – 2, на юго-восток – 1.

В четырех погребениях положение скелетов определить не удалось.

В срубных погребениях обнаружено 17 сосудов: 10 баночных и 7 остро-реберных. Один баночный сосуд орнаментирован в верхней части пальце-выми вдавлениями. Один острореберный сосуд украшен вертикальными насечками по ребру, 3 – геометрическим орнаментом из отрисков шнура и прочерченных линий. Сложные композиции включают заштрихованные треугольники.

Проведенные исследования погребальных памятников вводят в научный оборот новые материалы по изучению древнеямной, катакомбной и срубной культур.

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ У ЗІБРАННІ МИРГОРОДСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Територія м. Миргорода Полтавської обл. залишилася поза увагою археологів. Крім кількох знахідок, зазначених дослідниками¹, відомості про пам'ятки цієї значної за площею території були відсутні. Але невелика збірка знахідок, що зберігається в одному з найстаріших районних державних музейних закладів Полтавщини², збагачує наші уявлення про пам'ятки археології Миргорода.

Серед переважаючих безінвентарних знахідок вирізняється група предметів доби бронзи, що має вказане місце походження – територію Миргорода. Це, перш за все, клиновидна крем'яна сокира з жовтуватого кременю, поверхня якої добре заполірована /рис. 1, 3/, та вузьенька крем'яна сокиратесло /рис. 1, 2/ з мармуровидного білого кременю з чудовою поліровкою поверхні. Обидва знаряддя /інв. №№ МКМ-278, Д-728 та МКМ-290, Д-866/ відносяться до часу ранньої бронзи і мають численні аналогії серед знахідок у Подніпров'ї та Подністров'ї³. Не менш виразним є відмінної збереженості крем'яний кинджал з сіро-чорного кременю /МКМ-3275, Д-583/ з виділеним коротким руків'ям /рис. 2, 2/. Знаряддя належить до доби ранньої бронзи. Воно виготовлене на тонкій пластині у техніці двобічної сплющуючої ретуші. Подібні кинджали виявлені на пам'ятках давньоямної культури⁴. Кинджал також знайдений у Миргороді, на території курорту у 1963 р.

У межах міста виявлена і невелика рогова /ріг оленя/ свердлена мотика доби бронзи /інв. № втрачений/. Мотика має виділений потовщений обушок зі слідами обрубкування, на якому гострим металевим знаряддям зроблена заглибина для допоміжного кріплення /рис. 2, 1/. Круглий отвір виробу свердлений з двох сторін на конус. Його діаметри 2,1 та 2,2 см. Лезо мотики зашліфоване з виділенням вузького ребра. Робоча частина знаряддя заполірована від використання. Уламок ще однієї свердленої мотики з рогу оленя із зашліфованою поверхнею /рис. 1, 1/ нещодавно знайдений у Миргороді по вул. Сорочинській /1990 р./ Знахідка виявлена на глибині до 0,4 м на городі, на невеликому мису першої надзапланованої тераси р. Хорол за кілька метрів від води. Знаряддя повторно використовувалося також як своєрідний молот: воно мало потовщений масивний циліндричний обух. Знахідки подібних знарядь цілому характерні для Посулля і басейну Псла⁵. Вони відносяться до часу енеоліту-ранньої бронзи. Існує припущення, що більшість з них пов'язана з носіями культури землеробсько-скотарських поселень правобережжя Сули так званого „пивихинського” типу⁶, що залишили поселення типу Лисої та Струлевої гір на Лубенщині⁷.

Досить рідкісною для Полтавщини є знахідка 1979 р. у лівобережній частині Миргорода /МКМ-3275, Д-583/ невеликого бронзового наконечника на спис /рис. 3, 1/. Він має видовжену широку масивну втулку, листовидне перо з найбільшим розширенням у нижній частині та невеликі низькопосажені

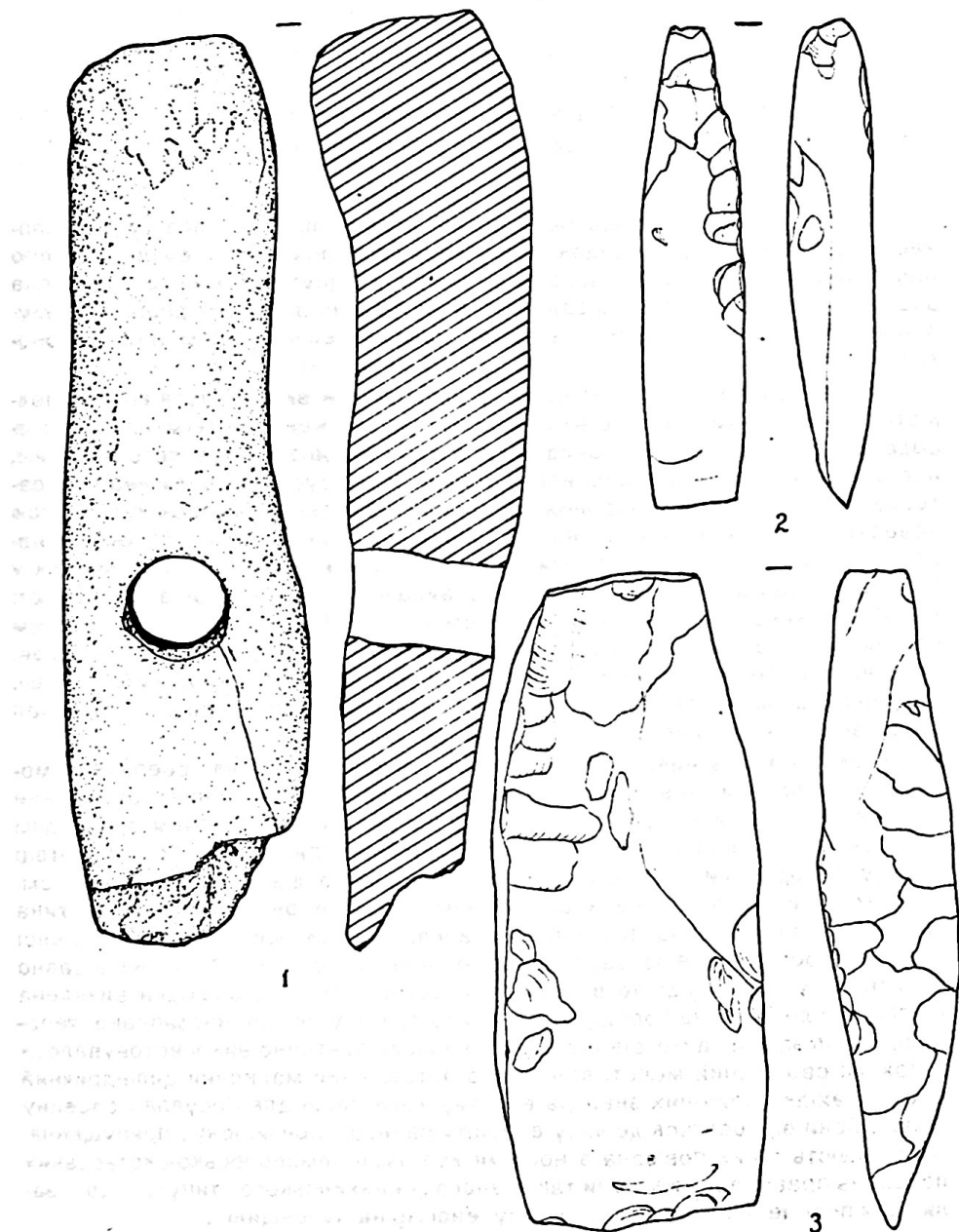

Рис. 1. Знахідки з Миргорода: 1 – ріг, 2,3 – кремій.

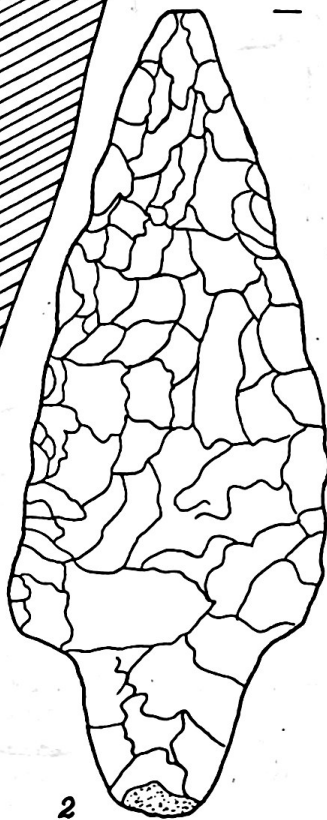
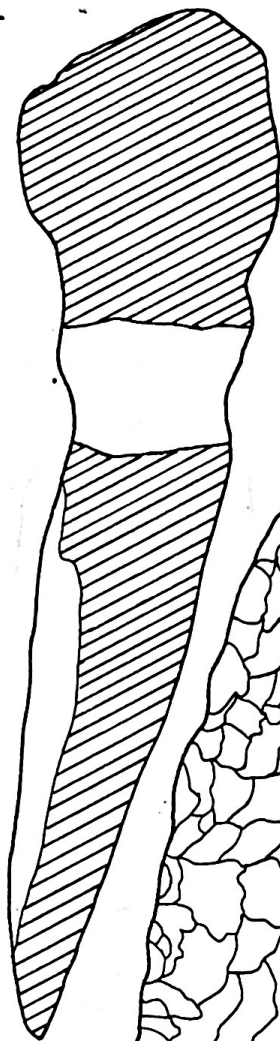
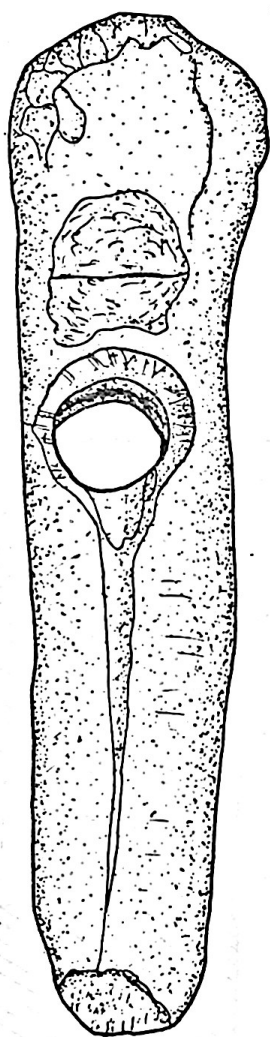

Рис. 2. Знахідки з Миргорода: 1 – ріг, 2 – креміль.

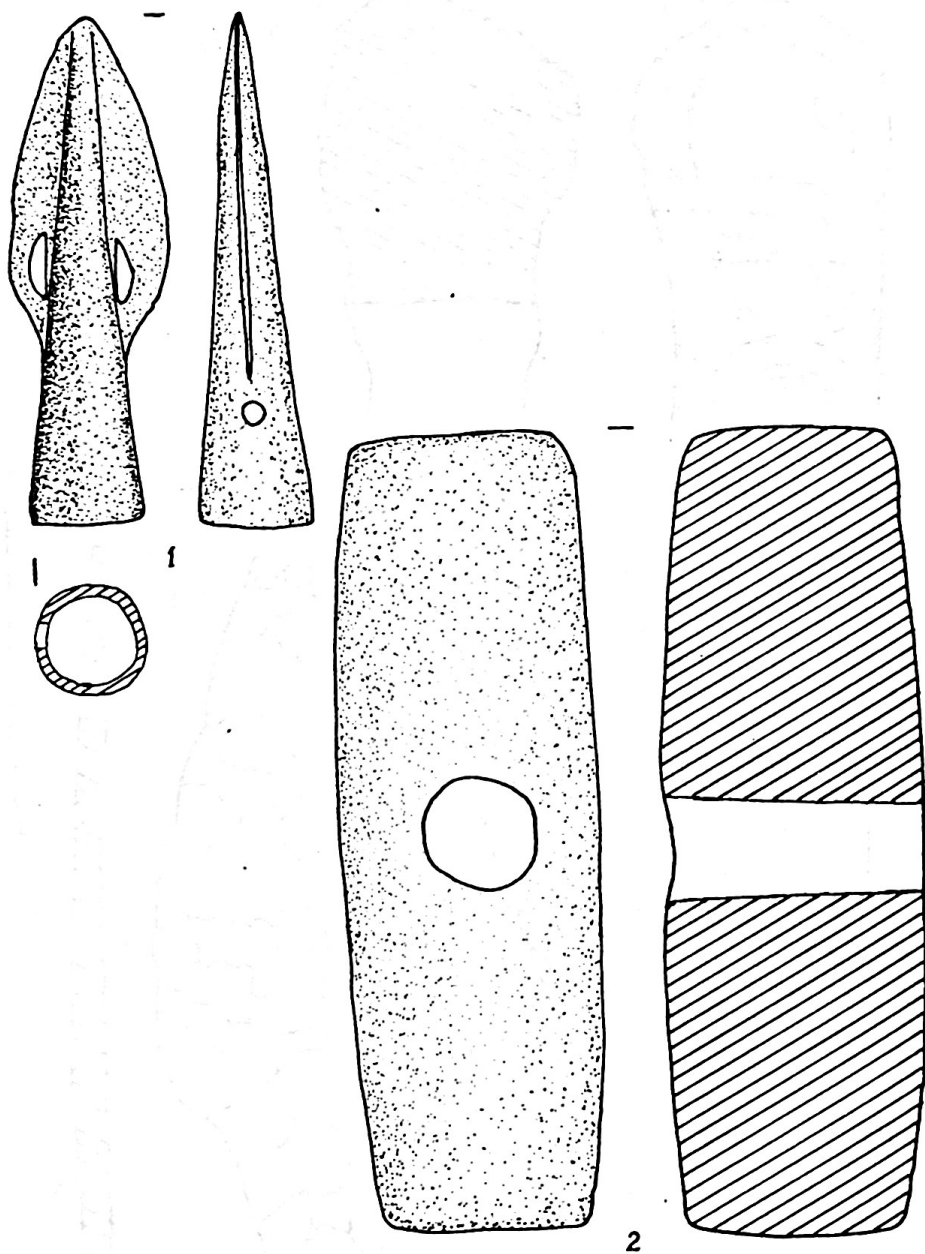

Рис. 3. Речі з Миргородського краєзнавчого музею:
1 – Миргород, 2 – с. Оболонь Семенівського р-ну /1 – бронза, 2 – кварцит/.

напівовальні прорізи. На втулці є отвір для закріплення вістря на ратищі. Наконечник належить до зразків озброєння доби фінальної бронзи. З найближчих територіально аналогій назвемо вістря на опис з поселення лебедівської культури біля с. Козинці на Переяславщині⁸.

Таким чином, виявлені на території Миргорода знахідки свідчать про місцезнаходження на похилих і розлогих мисах узбережжя Хоролу в межах міста кількох поселень доби бронзи. За знахідками окремих уламків ліпної кераміки, їх може бути не менше трьох. Безпосередній інтерес являє і центральна історична частина Миргорода – полкового центру XVII–XVIII ст. з нашаруваннями товщиною більше 2 м, що у наш час є будівельним майданчиком курорту. Для збереження пам'яток найдавнішого минулого міста та уточнення часу його заснування на території необхідно провести детальні археологічні обстеження.

У колекції Миргородського музею є й досить рідкісний для Полтавщини зразок кам'яного знаряддя кіммерійської доби – свердлений полірований циліндричний бойовий молоток, виявлений випадково поблизу с. Оболонь Семенівського р-ну Полтавської обл. у 1963 р. Він виготовлений із рожевого кварциту /МКМ–1790, Д-15/ і свердлений на конус із однієї з сторін /рис. 3, 2/. Аналогічні вироби виявлені у курганных похованнях біля Петровського, Ставрополя, Зеленого Яру та на Дніпробуді⁹ і датуються часом початкового етапу ранньозалізної доби.

Невелика збірка Миргородського музею репрезентує першорядні археологічні знахідки з Полтавщини. Певно, перегляд колекцій інших районних та громадських музеїв, що здійснюється на сьогодні з метою паспортизації музеїв області, виявить ще чимало цікавих і важливих археологічних пам'яток.

Література

1. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 72.
2. Омельченко В. Миргородський музей //Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 289–290.
3. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы //МПА. – № 148. – М.: Наука, 1967; он же. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица //Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 71, 74, 79–80, 84, рис. 9, 34; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. – Кишинев: Штица, 1986. – С. 58, рис. 13, 29–32; 66, рис. 15, 11; 68, рис. 17, 6–7.
4. Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 271, рис. 78; Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. – С. 89–90, рис. 12.
5. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. – Полтава, 1985. – С. 9.
6. Чередниченко Н. Н. О пивихинской культуре Днепровского Левобережья

- //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Первый науч.-практ. семинар: /Тез. докл. — Полтава, 1988. — С. 22—23.
7. Супруненко А. Б. Работы Полтавского музея //АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С. 312.
8. Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине //Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 193, 210, рис. 2, 20.
9. Тереножкин А. И. Киммерийцы. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 41, рис. 14, 4—5; 50, рис. 20, 9; 54, 55, рис. 24, 15; рис. 25, 13.

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК ПОЛТАВЩИНИ

Один із курганів некрополю Книшівського городища скіфського часу.
с. Броварки Гадяцького р-ну. 1990 р.

ГАЛЬШТАТСЬКИЙ МЕЧ З БАСЕЙНУ ВОРСКЛИ

У 1962 р. на Західному укріпленні Більського городища в басейні р. Ворскли був знайдений бронзовий меч з язичковим руків'ям, який являє собою імпорт з Центральної Європи. Він експонується у Полтавському музеї. Це довгий двосічний меч, призначений для нанесення колючого та рубачого ударів. Основа руків'я плоска, пряма, дещо розширена у центральній частині. Її нижня частина розширена і виступає за межі леза. По краях цього розширення і вздовж центральної осі містяться отвори для кріплення накладок руків'я.

Меч відноситься до типу мечів з язичковим руків'ям, широко розповсюджених з кінця бронзового віку і особливо в гальштатський період у Центральній, Південній та Північній Європі. На території на північ від Карпат такі мечі є рідкісною знахідкою і відомі у Верхньому Подністров'ї (сс. Баличі, Бурканів, Комарники) та один – з невідомої місцевості. У 1960-ті роки такий же меч знайдено біля с. Товмачик Коломийського району. Меч з Більського городища є найбільш східною знахідкою такого типу у Східній Європі. На території Верхнього Подністров'я такі мечі відносяться до голіградської групи фракійського гальшта-ту.

Неодноразово відмічався вплив фракійських племен на чорноліську культуру, що позначилося на формуванні ряду її характерних рис, особливо на пізньому етапі розвитку. Контакти між населенням в різні періоди мали неоднорідний характер, зокрема, на ряді чорноліських городищ відмічені сліди пожеж, причинами яких можуть бути також і войовничі киммерійці. У кінці VIII–VII ст. до н. е. чорноліські городища припиняють своє існування, а значна частина племен Правобережного Подніпров'я переселяється на Лівий берег, головним чином в басейн Ворскли. Великі зміни відбуваються на жаботинському етапі, причини яких виразно помітні у впливах фракійських культур.

На території Більського городища у великій кількості виявлена кераміка жаботинського типу, іонійські амфори VII – початку VI ст. до н. е., зустрічається матеріал VIII–VII ст. до н. е. Б. А. Шрамко відносить меч до горизонту з масивними бронзовими наконечниками стріл з ромбічними лопатями, спіральними бронзовими підвісками

Рис.
Меч з Більська.
Бронза.
Полтавський
краснознавчий
музей.

чорноліського типу та ін. Він же вважає, що Західне і Східне укріплення Більського городища виникли ще у передскіфський час, і не можуть бути пов'язані з появою скіфських племен у степах Північного Причорномор'я.

Таким чином, гальштатський меч міг потрапити на береги Ворскли разом з масовим просуванням на цю територію фракійського населення.

**К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИЧЕСКОМ СООТНОШЕНИИ
КЕЛЕРМЕССКИХ КУРГАНОВ И ТЕМИР-ГОРЫ
/В связи с раскопками поселения у с. Пожарная Балка/**

В современной скифологии принято считать, что известное погребение на Темир-горе является „древнейшим из числа хорошо датированных скифских памятников” /Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 35//. Большинство исследователей – специалистов по раннему железному веку принимает дату этого погребения, обоснованную Л. В. Копейкиной – третья четверть VII в. до н. э. Но среди антиковедов есть и сторонники более ранней даты – вторая четверть VII в. до н. э.

Значительно сложнее обстоят дела с абсолютной датировкой Келермесских курганов. Здесь амплитуда дат колеблется от середины VI в. до середины VII в. до н. э. Наиболее обоснованной в настоящий момент считается „средняя” дата – рубеж VII–VI вв. до н. э. или конец VII в. до н. э. /Пиотровский Б. Б., Манцевич А. П., Ильинская В. А., Тереножкин А. И. и др./ Однако, немалое число сторонников имеет и более традиционная дата Келермесса – первая половина VI в. до н. э.

Таким образом, Келермесс – эпонимный памятник, давший название начальному этапу скифской культуры, считается несколько более поздним, нежели комплекс Темир-горы.

Сейчас появились новые факты, заставляющие критически отнестись к принятой точке зрения. Поводом для сомнений послужили материалы поселения пред- и раннескифского времени у с. Пожарная Балка. За двенадцать лет полевых работ /включая раскопки И. И. Ляпушкина в 1949 году/ здесь обследована практически вся территория памятника. При этом установлено, что ведущей на данном зольничном поселении является горизонтальная стратиграфия. Последнее обстоятельство позволило выделить четыре территориально-хронологических этапа развития местной скифоидной культуры. Каждому из них соответствует определенная группа раскопов – западная, южная, северная и восточная.

Первый, самый ранний /„западный”/ этап существования поселения Пожарная Балка II относится к еще предскифской поре, что соответствует времени Жаботина в лесостепи и Новочеркасского клада в степи. Второй этап открывает скифскую архаику. Здесь еще весьма заметно ощущаются элементы предскифского времени, но определяющими становятся вещи, характеризующие уже новую эпоху. Целый ряд находок, в том числе такие специфические как роговая пронизь с изображением головы „грифона”, два других изделия в зверином стиле /одно из них – роговой трехдырчатый псалий/, звено бронзовых стремявидных удил, бронзовая бляшка, украшенная ромбовидным знаком и др. позволяют считать материалы южных раскопов изучаемого поселения синхронными аналогичным вещам и сюжетам из

Келермесских курганов. Следовательно, если принять „среднюю“ дату Келермесса – конец VII в. или рубеж VII – VI вв. до н. э. за истинную, то этим же временем надо датировать и материалы раннеархаического этапа поселения Пожарная Балка. Однако, такому выводу противоречит следующее обстоятельство. На изучаемом нами памятнике конца VII в. до н. э. /в системе ныне принятой абсолютной хронологии/ соответствует не второй и даже не третий, а лишь четвертый, относительно самый поздний этап существования поселения. Здесь наряду с местными, еще типичными для скифской архаики вещами, в закрытом комплексе обнаружены фрагменты расписного родосско-ионийского сосуда, который может быть датирован временем не позже последней четверти VII в. до н. э. /ср.: Копейкина, 1982, рис 8/. В таком случае, материалы предшествующего, среднеархаического этапа /центральные раскопы/ должны датироваться временем Темир-горы, так как они явно старше материалов позднеархаических восточных раскопов. В свою очередь примерно такое же хронологическое соотношение фиксируется между южными раскопами келермесского времени и центральными раскопами времени Темир-горы, и, следовательно, Келермесс старше Темир-горы.

Таким образом, материалы Пожарной Балки дают основание поставить вопрос о пересмотре принятого ныне хронологического соотношения между Келермесом и Темир-горой, а также синхронными им памятниками. Каждый из этих замечательных, хотя и неравноценных памятников маркирует два разных последовательных этапа культуры скифского времени – раннеархаический и среднеархаический. Первый, келермесский, открывает новую, скифскую эпоху, еще связанную многими элементами с предскифским временем, а второй, темир-горский, продолжает ее и с предскифским временем непосредственно уже не связан. Все комплексы Скифии – и степной, и лесостепной, в составе которых встречена керамика ориентализирующего стиля, характеризуют не самый ранний период скифской истории.

Что касается абсолютной хронологии, то если верно, что Темир-гора датируется серединой – третьей четвертью VII в. до н. э., так должно быть верно и то, что Келермесс в целом /а не отдельные находки/ следует датировать временем до середины VII в. н. э.

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КНИШІВСЬКОГО ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПСЛІ

Археологічна експедиція Полтавського педінституту продовжила розкопки городища скіфського часу біля с. Книшівка Гадяцького р-ну Полтавської обл. Протягом трьох років /1988–1990/ на території головного укріплення розкопано 2695 кв. м культурного шару, досліджено оборонні споруди площею 188 кв. м. Розкоп 1990 р. розміром 1544 кв. м закладений у східній частині головного укріплення. Він – продовження розкопок попередніх років. На дослідженій території виявлено 62 археологічних об'єкти: житла, господарські будівлі, льохи, надвірні печі, жертівники, господарські ями, колодязь. В головний реєстр внесено 1184 знахідки, а крім того, зафіксовано і описано 33722 дрібні фрагменти ліпного посуду, глиняної обмазки, конусів, кісток тварин, каменю, античних амфор. Серед знахідок багато виробів із металу, культових речей, імпортих античних прикрас і посуду.

Особливо велике значення має відкриття двох жител. Одне з них виявлене на глибині 0,55 м від сучасної поверхні в товщі культурного шару. Нижня його частина досягає материка на глибину від 0,25 до 0,3 м. В плані житло має форму прямокутника з закругленими кутами. Розміри його 4,5х4,15 м, довгою віссю орієнтоване з південного заходу на північний схід. Вхід до житла знаходився з північно-західної сторони. В центральній частині на підлозі виявлені сліди багаття, а в східному – залишки печі. Житло збудоване зрубом, слід якого у вигляді трухлявини залишився вздовж стінок. В заповненні ями житла знайдено велику кількість фрагментів ліпного посуду і великих кісток тварин, біля багаття були складені роги бика. Серед кераміки переважають вінця горщиків /13 одиниць/, також знайдено 4 фрагменти вінець мисок.

Друге житло, але менших розмірів /3,6х2,5 м/ виявлене на глибині 0,7 м, при зачистці материка. Причильком, де знаходився вхід, воно повернуте на північ. Від дверей до житла веде східець висотою 0,2 м. Звідси підлога має пологий нахил до середини житла і опускається на 0,6 м від рівня материкової поверхні. З правої /західної/ стінки в материковій глині вирізана лежанка, довжиною 2 м, шириною 0,55 м, висотою 0,25 м. В центрі житла виявлені залишки багаття. Побудоване житло зрубним способом, – про це свідчить відсутність стовпових ямок. Стеля, напевне, була зроблена з переплетеної ліщини і обмазана глиною, тому що в заповненні ями виявлено велику кількість обмазки, особливо в західній частині. Тут знайдено багато дрібних фрагментів ліпної кераміки і кісток домашніх тварин. В колекції глиняного посуду мають перевагу вінця горщиків /13 од./, від миски знайдено лише одно вінце.

Поблизу жител знаходились господарські будівлі. Одна з них мала розміри 3,2х3 м, друга – 2,25х1,7 м. Неподалік знаходились літні печі. Їх можна поділити на три типи: 1) піч з відкритою черинню розміром 0,6х0,5 м; 2) піч зі склепінням і розміром черені 0,9х0,7 м; 3) піч зі склепінням з пе-

редпічною ямою. Печі останніх двох типів використовувалися не тільки для приготування їжі, а й для обпалу посуду і технічної кераміки. Печей 1-го типу на розкопі відкрито 6, другого – 3, третього – 5.

Довкола жителів і господарських споруд обов'язково споруджувалися льохи. При розкопках їх виявлено 8. Частина має просуту форму у вигляді округлої материкової ями з одним або кількома східцями, а інші – досить складні: мають круговий підбій і додаткові камери.

Дуже цікавий і досить рідкісний об'єкт на археологічних розкопках – колодязь. Він знаходився безпосередньо біля валу. Над колодязем була зведена округла в плані споруда. Діаметр колодязної ями 1,9–2 м. Верхня його частина на глибину до 3 м була заповнена культурним шаром з великою кількістю знахідок, а нижня – сипучим ґрунтом, змішаним зі шматочками деревного вугілля, сажі, попелу і великих шматочків обпаленої глини. В колодязі знайдені фрагменти людських черепів, кілька скелетів собак. На стінках колодязя помітні навскісні сліди тесла, яким викопували яму.

Основним заняттям мешканців Книшівського городища було землеробство. Про його роль в господарській діяльності красномовно свідчать знайдені знаряддя праці: 3 серпи, зернотерка, округлі камені для розтирання зерна, сотні відбитків зерен пшениці і проса на дільницях глиняних посудин.

Про першорядне значення землеробства засвідчує поширення культів на цю тему. На розкопі знайдено 6 фрагментів глиняних зооморфних фігурок, 3 „коржики”, 7 „пиріжків”, 6 мініатюрних горщиків і мисочок. Вперше натрапили на фрагменти глиняних фігурок людей.

Поруч із землеробством, високорозвиненим було домашнє скотарство. Кістки домашніх тварин часто зустрічалися по всій території розкопу. Крім кісток, знайдено 21 риг і 23 копита корів, кіз, коней. Загалом в складі домашньої череди на першому місці – велика рогата худоба /близько 33%/, на другому – свині /близько 21%/, на третьому – кози і коні /близько 17%/, далі – собаки, вівці, птиця. Полювання і рибальство мали допоміжне значення в господарстві. Серед знахідок є навіть фрагменти панциря черепахи.

Важливе місце в господарській діяльності жителів Книшівського городища мали ремесла: видобуток заліза, ковальська справа, обробка кольорових металів. Залишками діяльності стародавніх ремісників є знахідки оплавлених стінок горна, шлаки, глиняна ллячка. Серед виробів із заліза – 9 ножів, 5 шил, 2 цвяхоподібні шпильки, втулка дротика, тесло, перехрестя меча, пластинка від панциря. Бронзові вироби репрезентовані 2 шпильками, 2 сережками, 5 вістрями стріл, рибальським гачком, фрагментом стінки казана. Металеві знаряддя заточували точильними каменями різних форм /знайдено 4/ і оселками /знайдено 3/.

До домашніх промислів відносяться керамічне виробництво, прядіння і ткацтво, обробка кісті і рогу, каменю, дерева, шкіри. Особливо багато знайдено при розкопках фрагментів ліпного посуду, є також і цілі посудини: два горщики і чашка. На першому місці по кількості знайдених фрагментів – горщики. В переважній більшості вони мають розвинений профіль. Серед 538 фрагментів вінець горщиків – 90% орнаментовані палицьовими

вдавленнями або зацципами і наскрізними проколами округлою паличкою, косими нарізками по зовнішньому краю, вдавленнями нігтя. Рідко зустрічаються вінця з наліпним валиком, штампами, „горошинами” тощо. На горщиках переважає орнамент з пальцьових вдавлень або зацципи, разом з наскрізними проколами під ними, – біля 41%.

Інші види орнаменту не перевищують 10% від загальної кількості. Діаметр вінця горщиків коливається в межах від 5 до 32 см. Якість обпалу часто низька, поверхня посуду бугриста, в гончарну глину додавали, переважно, товчену кераміку, рідше – січену траву і пісок.

Знайдено 90 вінця мисок і 8 вінця корчаг. Вони зроблені набагато якісніше: поверхня заглажена, інколи підложена, обпал рівний і міцний, в глині переважають рослинні домішки і пісок. Миски та корчаги орнаментом не прикрашались.

Про розвиток прядіння і ткацтва свідчать знахідки 68 керамічних прясел, три дінця з відбитком тканини. Прясла інколи прикрашали орнаментом, креслили на них солярний знак. Багато в колекції знахідок виробів із кістки /вістря стріли, шпильки, ворварка, руків'я ножа/ і каменю /зернотерки, розтиральники, точила/.

Починаючи з нижніх шарів, на Книшівському городищі досить часто зустрічаються речі античного походження. Останнього польового сезону знайдено 210 дрібних і 24 великих фрагменти амфор, 4 фрагменти чорнолакового посуду, одну намистину голубого кольору із склопасти, 4 черепашки каури. Одна з них, до речі, має довжину 8 см, що є рідкістю серед знахідок скіфського часу.

РАННЕСКИФСКИЙ КИНЖАЛ ИЗ НИЖНЕГО ПОСУЛЬЯ

В окрестностях Мгарского Спасо-Преображенского монастыря в Лубенском р-не Полтавской обл. сосредоточено значительное количество памятников археологии. Мысовидный выступ плато правого коренного берега р. Сулы, образованный долиной реки и впадающим в нее правым притоком – ручьем Ольшанка, на котором расположены сооружения монастыря ХVII – нач. ХХ вв., был освоен еще в скифское время. По данным разведки 1990 г., на север от основных сооружений монастыря располагалось укрепленное убежище скифского времени. В 0,3–1,3 км к западу от с. Мгарь Мгарского Сельсовета Лубенского р-на находится крупная курганный группа в составе 25 насыпей¹. Как показали охранные исследования 1989–1990 гг., курганы принадлежат некрополю одного из городищ Нижнего Посулья /Ольшанка-Хитцы² или Клепачи³/ скифского времени и датируются У–ІУ вв. до н. э.⁴ Раскопки трех курганов У–ІУ вв. до н. э. к югу от гостиницы Мгарского монастыря в 1889 г. производились Ф. И. Каминским⁵, еще трех курганов в составе этой же группы /в т. ч. повторные/ – 1912 г. В. М. Щербаковским⁶.

Западная часть группы курганов у с. Мгарь в кон. 1960-х гг. была подвержена наибольшему разрушению. При строительстве тракторной бригады снесены насыпи двух курганов, в т. ч. высотой более 3 м. Их насыпи использовались для подсыпки полотна шоссе, соединяющего старый Лохвицкий тракт /грейдер г. Лубны–с. Тишки–г. Лохвица/ и с. Мгарь. При строительстве полотна шоссе, у обочины был обнаружен железный кинжал, переданный жителем г. Лубны М. А. Доценко в Лубенский краеведческий музей /инв. № 2107/.

Экспонируемый в музее кинжал относится по типу к мечам и кинжалам с брусковидным навершием и так называемым почковидным перекрестием⁷. Он имеет массивное, прямоугольное в плане, брусковидное навершие, подтреугольные валики желобчатой рукояти, небольшое почковидное перекрестие, обоюдоострый клинок с параллельными лезвиями и округленным острием. По центру лезвия, в сечении близкого к форме растянутого ромба, – четко выражено ребро, расширяющееся к основанию рукоятки /рис./.

Длина кинжала /в см/ – 25,9; длина навершия – 7,8; толщина – 1,1; длина рукояти – 8,6; ширина – 2–2,7; длина перекрестия – 4,9; ширина – 6; длина клинка – 14; его ширина – 2,5. На клинке с обеих сторон заметны отпечатки деревянных ножен.

Кинжал изготовлен с соблюдением основных принципов, характерных для скифского оружия. Рукоять и клинок сделаны из одного куска металла. Навершие прикреплено к рукояти через специальный паз. Верхняя часть рукояти немного выступает над навершием. Перекрестие изготовлено отдельно, а затем приварено к рукояти. Оно состояло из двух отдельных частей, соединенных между собой и рукоятью в процессе кузнечной сварки. Следы соединения едва заметны, что может свидетельствовать о качестве работы мастера-оружейника⁸.

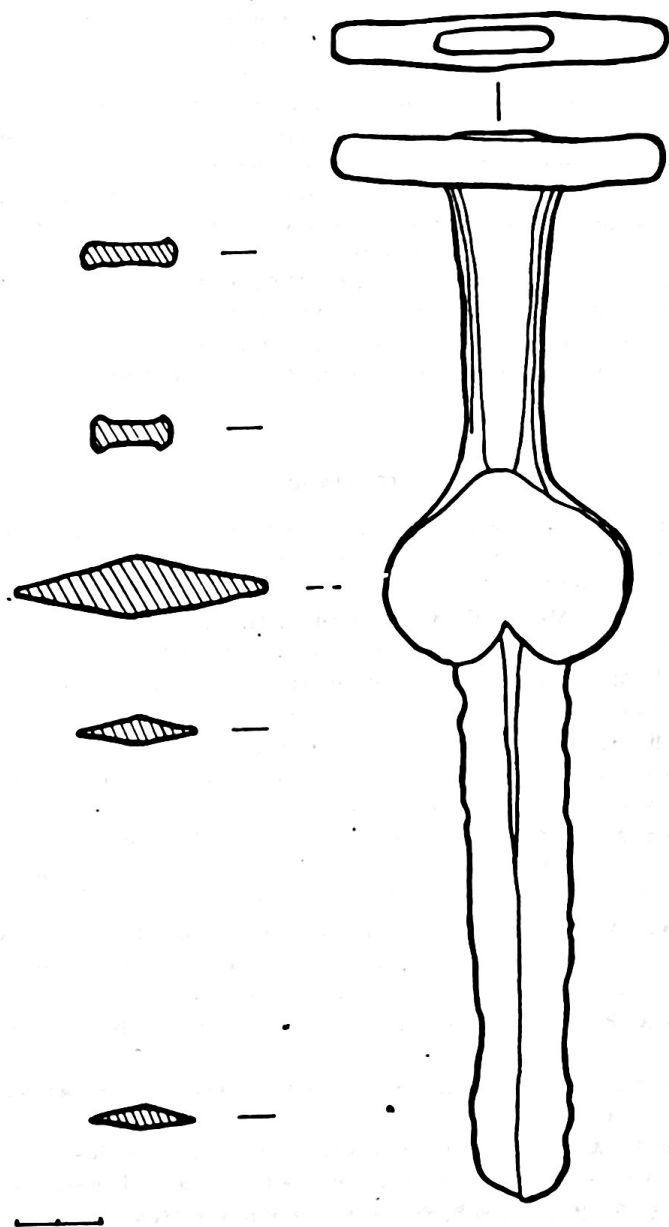

Рис. Кинжал из Лубенского краеведческого музея.
Орестности с. Мгарь Лубенского р-на Полтавской обл.

Вероятно, кинжал находился в насыпи или впускном погребении одного из разрушенных курганов группы у с. Мгарь. Благодаря хорошей сохранности находки можно с достаточной вероятностью определить его принадлежность и время изготовления. Наиболее близкие территориальные параллели на Левобережье Днепра публикуемому образцу оружия находим среди комплекса вещей Старшей Могилы у с. Аксютинцы на Сумщине⁹. Подобные мечи и кинжалы обнаружены также возле Мены на Черниговщине¹⁰, Бельском городище на Полтавщине¹¹, у Журовки, Чигирина и Салтова на Харьковщине¹², Хмелевки на Сумщине¹³. Морфологические особенности кинжала и его деталей дают основание отнести изделие ко времени скифской архаики и датировать концом VII–VI вв. до н. э.

Таким образом, кинжал из Лубенского музея дополняет довольно узкий круг известных материалов раннескифского времени в Нижнем Посулье.

Литература

1. Кулатова И. Н. Разведки в Лубенском районе Полтавской области // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй науч.-практ. семинар: /Тез. докл. – Полтава, 1989. – С. 55.
2. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71.
3. Кулатова І. М. Городище скіфського часу поблизу Клепаців // Тези доп. другої Полтавської наук. конф. з історичн. краєзнавства. – Полтава, 1991.
4. Кулатова И. Н. Новые исследования курганов скифского времени в Посулье // Тез. докл. и сообщ. первой Сумской обл. науч. ист.-краевед. конф. – Сумы, 1990. – С. 17–18.
5. Супруненко А. Б. Из новых материалов о Ф. Н. Каминском // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй науч.-практ. семинар: /Тез. докл. – Полтава, 1989. – С. 105.
6. Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: /к 100-летию со дня основания/ // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 11.
7. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. – 1964. – Вып. Д 1–4. – С. 45–47.
8. Белозор В. П., Скорый С. А. Архаический скифский меч из Киева // СА. – 1985. – № 1. – С. 255.
9. Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья: /Курганы Посулья/. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 88, табл. 1, рис. 1, 6.
10. Яковенко Є. В., Покотило В. Ф. Скіфська зброя в Менському краєзнавчому музеї // Археологія. – 1979. – 30. – С. 90, рис. 1.
11. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 147, рис. 53, 44.

12. **Шрамко Б. А.** Из истории скифского вооружения //Вооружение скифов и сарматов. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 32, рис. 5, 5-6; он же. Древности Северского Донца. - Х.: Изд-во ХГУ, 1962. — С. 212, рис. 81, 1.
13. **Кулатова И. Н.** Материалы по археологии Сумщины в собрании Полтавского краеведческого музея //Проблемы археологии Сумщины: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. — Сумы, 1989. — С. 22.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕЧЕЙ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Предоставленные для металлографического изучения два меча из коллекции Полтавского краеведческого музея относятся к различным эпохам.

1. Меч скифского типа с ажурной рукоятью, имеющей овальное навершие и ложнотреугольное перекрестие. Клинок, плавно сужается к острию /рис. 1, 1/. Впервые данный меч был опубликован М. Я. Рудинским в 1928 году /Рудинский, 1928, с. 27, табл. VII, III/. Найден он случайно в районе Хвощеватой лесной дачи Полтавского уезда /Рудинский, 1928, с. 24/. Общая длина меча 58,7 см. Кончик клинка обломан. Длина его сохранившейся части 46,7 см, ширина у основания – 4,6 см. А. И. Мелюкова отмечает данный экземпляр среди мечей IX–III вв. до н. э., указывая, что он имеет ажурное овальное навершие, украшенное фигуркой крылатой пантеры и треугольное перекрестие с изображением двух грифонов” /Мелюкова, 1964, с. 51/. Тщательное изучение подлинника и отпечатков изображений показывает, что на овальном навершии действительно изображена крылатая пантера, а на перекрестии с обеих сторон – два расположенных в геральдической позе кошачьих хищника, которых нельзя назвать грифонами. Они имеют узкое длинное туловище и длинный хвост. Голова не птицы, а животного с длинными ушами, повернута назад. Обычные для грифона крылья отсутствуют /рис. 1, 2/. Близкие по очертаниям изображения данного животного имеются на навершиях мечей из Чертомлыка, курганов Кекуватского, Новониколаевки. К № 3 группы Частые курганы /Мелюкова, 1964, табл. 18, 3; 19, 7–8; Либеров, 1965, табл. 17, 1–2/.

Меч представляет собой образец высокохудожественной работы древнего кузнеца, который при его изготовлении применял различные кузнечные операции: рубка отверстий зубилом с прямым и изогнутым бойком /при оформлении овального навершия с прорезной фигуркой пантеры и центральной части рукоятки/, чеканка фигурок на перекрестии при помощи пуансона, зубила и пробойника. При детальном рассмотрении рукоятки заметны следы некоторых технологических приемов: при выполнении прорезей в центральной части рукоятки первоначально был сделан желобок по всей длине, глубиной 1,5–2 мм, а затем в более тонком металле зубилом прорублены прямоугольные отверстия. При этом надрубы производились с двух сторон, о чем свидетельствует оставшийся по линии пробивки отверстий гребень. Неровности на металле после изготовления изделия, напильником или абразивным камнем не сглаживались. Видимо, это не имело большого значения, так как данный меч вероятно относился к парадным, богато украшенным мечам, рукоятка которых обтягивалась дополнительно золотой пластинкой, скрывающей имеющиеся на металле неровности.

Боевые качества этого парадного меча невысоки. Металлографический анализ показал, что меч выкован из неравномерно-науглероженной кричной стали с небольшим содержанием углерода в железе – 0,1–0,2%. На от-

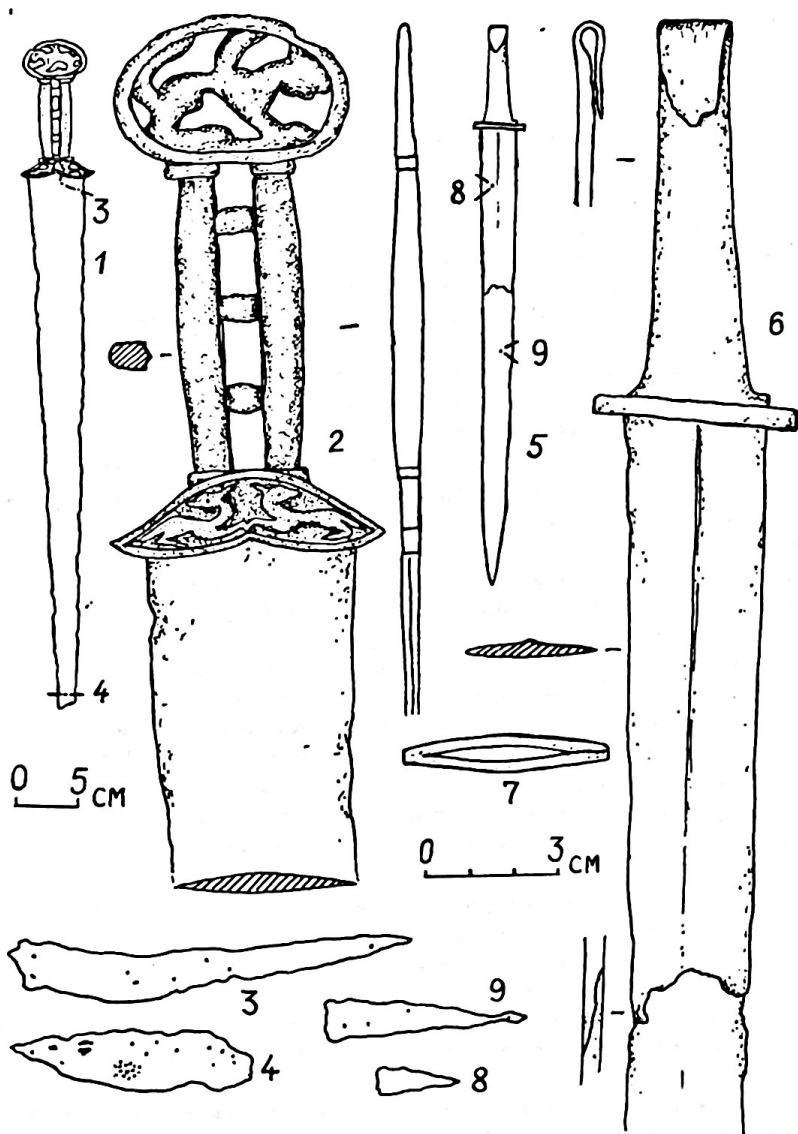

Рис. 1 — общий вид меча скифского времени; 2 — рукоять скифского меча; 3—4 — места вырезки образцов и технологические схемы и часть лезвия с местом сварки клинка; 7 — перекрестие сарматского меча; 8—9 — места вырезки образцов и технологические схемы сарматского меча.

дельных участках количество углерода достигает 0,4–0,5% /рис. 1, 3–4/. Однако проковка металла качественная. Балл зерна составляет 13–15 единиц, в перлитных участках – 10–11. Шлаковые включения мелкие и встречаются редко. Микротвердость металла на различных участках 98–110 кг/мм², однако такая мягкость железа и его вязкость позволяла кузнецу выковать сложную художественно-оформленную рукоятку, украсив ее ажурным навершием и перекрестием.

Таким образом, данный меч не предназначался для использования в бою. Никаких дополнительных технологических операций, улучшающих его боевые качества /цементация, закалка лезвия и т. д./ применено кузнецом не было. Имеются и другие случаи, когда красивые, внешне эффективные парадные мечи, у которых навершие и ложнотреугольное перекрестие не накладные, а выкованы заодно с клинком и рукоятью имели простые ферритные клинки низкого качества. Такими оказались меч из с. Волосская Балаклея в Харьковской области /Шрамко Б. А., 1983, с. 5, рис. 3; с. 61/ и скифский меч с Нижнего Побужья /Гребенников, Недопако, 1984, с. 127/.

II. Меч сарматского типа происходит из собрания Е. Скаржинской. Найден на городище в урочище Сад у с. Клепачи Лубенского уезда /Кулатова, 1990, с. 145, рис. 17, 5/ в 1889 году /рис. 1 5/. Общая длина меча 49,6 см, длина клинка 41 см, ширина клинка у основания 3,3 см. Сечение ромбовидное шириной 0,6 см. Лезвия параллельны и заметно сужаются лишь к острию. Вдоль средней части клинка заметно слабовыраженное ребро. Рукоятка сужается к верхней части и загнута для закрепления кольцевого навершия. Однако соединение оказалось слабым и навершие утеряно /рис. 1, 6/. Перекрестие прямое, тонкое, шириной 0,5 см и длиной 4,1 см. Сделано оно из полоски железа, которая загнута и сварена. В месте сварки хорошо виден шов /рис. 1, 7/. Верхняя часть рукоятки в горячем состоянии расплющилась и после вставки кольца загибалась и сваривалась. Однако сварка не была качественной, так как в месте соединения видно расслоение металла. Плохо закреплено и перекрестие /рис. 1, 6/.

Мечи такого типа характерны для среднесарматского времени и часто встречаются в памятниках I в., но наличие слабого ребра жесткости может указать и на более раннее время – к. II–I в. до н. э. /Симоненко, 1984, с. 129–147/. Металлографическое исследование также позволяет отнести этот экземпляр к ранним сарматским изделиям. Меч выкован из кричного железа, имеющего микротвердость 80–93 кг/мм². Изделие некачественное, на клинке имеются следы починки. Две части сломанного лезвия были соединены кузнецом внахлестку и сварены. По линии сварки хорошо видно отслаивание металла /рис. 1, 6/.

О НЕКОТОРЫХ ПАРАЛЛЕЛЯХ В КУЛЬТУРЕ ПОЛТАВЩИНЫ И ГОМЕЛЬЩИНЫ ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

До конца скифского времени Гомельское Полесье и Поднепровье сплошь населяли носители милоградской культуры. Аналоги многим находкам из раскопок их памятников в регионе представлены среди металла Среднего Поднепровья. Наверное, вполне справедлива мысль, что сам „железный век” в Верхнем Поднепровье сложился под влиянием среднеднепровской металлургии /Третьяков, Шмидт, 1963, с. 20/. Связям верхнеднепровских „милоградцев” с лесостепным Правобережьем способствовала территориальная близость при наличии удобных путей сообщения /р. Днепр и др./. К тому же, там обитало родственное им подгорцевское население. Кроме того, „милоградцы” Гомельщины, видимо, имели какие-то контакты и с гораздо более удаленными районами лесостепи.

Первая в Белоруссии находка образца звериного стиля /рис. 1, 1/ обнаруживает близость традициям его среднедонской школы /Шкурко, 1976, с. 99–102/. Это бронзовая колчанная застежка – треугольный щиток с витой окантовкой, орнаментированный волнистыми линиями, снабженный петлей на обороте и оформленным в виде кабаньей головы крючком. Ближайшие аналогии – из воронежских „Частых” курганов /Замятин, 1948, рис. 10; 27/. Наравне с преобладающими бронзовыми, милоградские памятники юго-востока БССР дали и железные наконечники стрел, однотипные представленным в колчаных наборах среднедонских курганов /рис. 1, 2–6/. Активное применение железных стрелок трактовалось как особенность Среднего Дона /Либеров, 1965, с. 16/, а присутствие среди них черешковых – как оригинальная деталь /Мелюкова, 1964: с. 16/.

Но такие же наконечники имеются и на Полтавщине, на Бельском городище /Шрамко, 1987, рис. 56: 43–48/. Впрочем, интереснее, кажется, сходство с бельскими некоторыми глиняными изделиями, обнаруженных во время исследований 1982–1983 гг. на городище Подгорье близ г. Добруша в Гомельской обл. Там было расчищено полуземляночное жилище, по южной стенке которого располагался выступ /рис. 1, 7–8/. Он представлял собой, очевидно, некое подобие домашнего алтаря, поскольку на поверхности находились связанные с культом предметы. Замечательность объекта в том, что здесь, видимо, обнаружен комплекс милоградских культовых вещей. Аналоги некоторых из них встречены и на других памятниках, но всегда разрозненно. Среди последних отметим вылепленные из глины фигурки лошадей из Горшкова, обнаруживающие, кстати, сходство с соответствующими образцами мелкой пластики Бельского городища /рис. 1, 9–10/. Полнее, видимо, демонстрирует подобное сходство набор глиняных предметов из Подгорья. Он включал фигурку бобра. Находка для восточно-европейских древностей раннего железного века, кажется, уникальная: изображение, но в другой манере, этого же грызуна известно пока только из Восточного укрепления Бельского городища /Шрамко, 1987, с. 135,

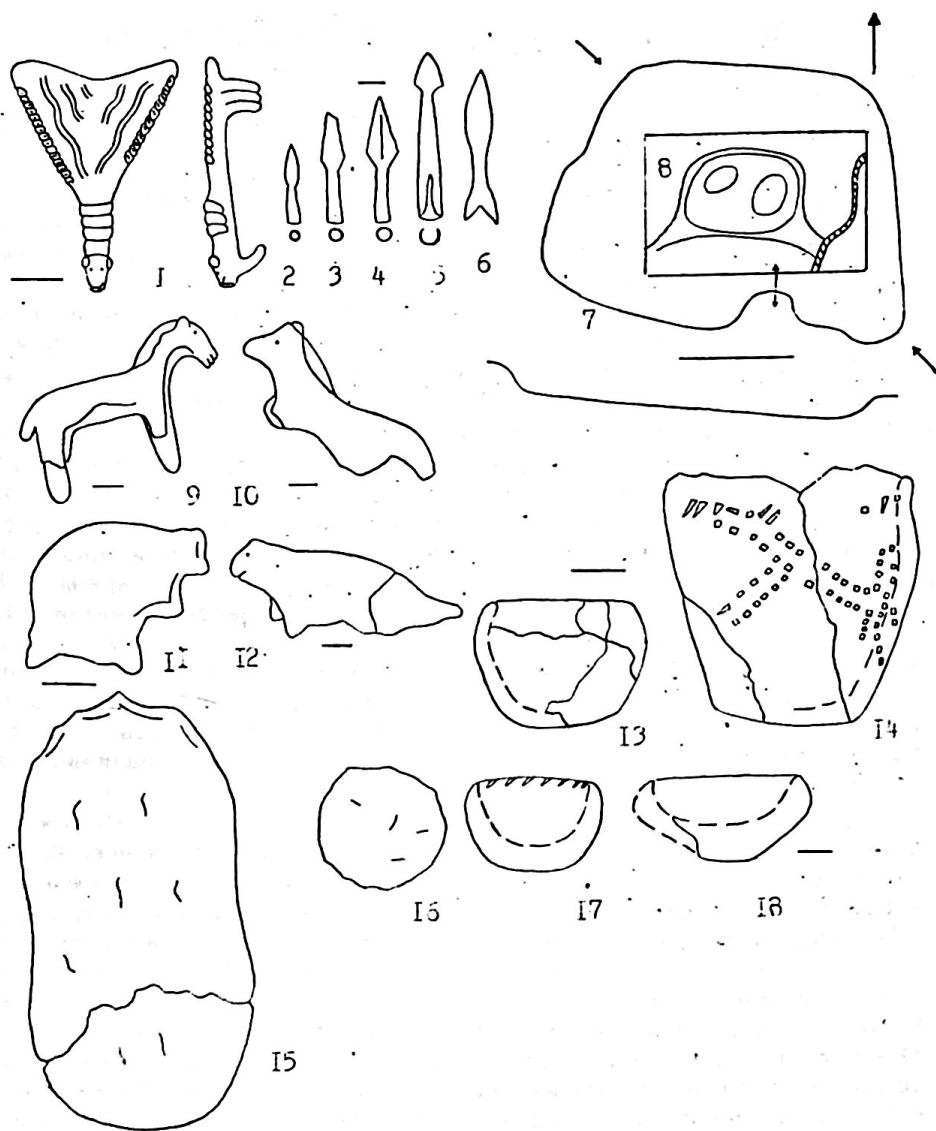

Рис. 1 — Юрковичи; 2 — Асаревици; 3, 6 — Уза; 4, 5 — Чаплин; 7 — план полуземлянки из Подгорья; 8 — план алтаря; 9 — Горшков; 10, 12, 16–18 — Бельское городище; 11, 13, 14, 15 — Подгорье.

рис. 63: 14/ /рис. 1, 11–12/. В числе прочих находок эту зооморфную фигурку сопровождали глиняные же миниатюрные сосудики, разломанные и целые хлебцы, причем один по сырой глине „надкушен” /рис. 1, 13–15/. Хлебцы и вотивные сосудики, как известно, представлены вместе с зоо-антропоморфными глиняными изображениями, на Бельском городище /Шрамко, 1987, рис. 65: 1–3, 13, 16–20/. Все эти три категории имеются и среди глиняной пластики святилища земледельческих культов Восточного укрепления /Шрамко, 1976, с. 202/. Зоо – или антропоморфные статуэтки, вотивные сосудики и хлебцы /„таблетки”/ – эти атрибуты аграрного культа в лесостепи, известны еще с предскифского времени /Тереножкин, 1961, рис. 46–47/. Представляется примечательным, что в скифскую эпоху их мы обнаруживаем не только в лесостепной зоне, но и вне ее пределов, на одном из памятников милоградской культуры. Отмеченные, касающиеся обрядово-культовой практики параллели, должны свидетельствовать о прочности связей милоградского населения со своими южными и юго-восточными соседями, из среды которых поступали заимствования не только в сфере экономики, но также и идеологии.

ДОСЛАВ'ЯНСЬКИЙ ЕТНОГЕНЕЗ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

1. Приступаючи до дослідження етногенезу по матеріалам археології, треба неодмінно рахуватися зі ступенем вивчення теорії, станом складання археологічної карти. Така добра краєзнавча вивченість місцевості може виявляти стародавні епохи з маловиразним впливом матеріальної культури, який застерігає безоглядно ставити питання про автохтонний розвиток. З археологічних матеріалів для етногенезу мають значення такі, які свідчать про етнічну сомосвідомість.

2. Зусиллями київських археологів виявлена особлива група пам'яток часу пізньої бронзи під назвою північний варіант білогрудівської культури. На сьогодні можна сказати, що це велика культурна спільність, яка займала величезну територію від Києва майже до Кракова. На південь від неї, в степах поширена краще вивчена сабатинівська культура. На Лівобережжя умовно названа нами білогрудівською культура не заходить. Тут панують степові (зрубна к.) і лісові (бондарихинська к.) культури.

3. У ранньому залізному віці на Правобережжі білогрудівська культура органічно входить в так звану чорноліську, яка в значній мірі є автохтонною і може ще бути названою фракійським гальштадтом. Таке визначення було зроблене по пам'яткам Подністров'я і Погориння. Ця культура під старою назвою „Пам'ятники могилянського типу” доходить до Прип'яті, знайдена коло Турова і, можливо, доживає там до римського часу (поселення зарубинецької культури, які містять діагностичну що до етногенезу кухонну кераміку на всій цій території). Пам'ятники часу раннього заліза з типовою для Правобережжя кухонною керамікою відомі лише до Дніпра, зате вони тут концентруються, представлені, головним чином, городищами. Найбільше такої кераміки знайдено коло Києва. Автор об'єднує її під назвою „культура Трахтемирівського городища”. Ця територія взагалі може бути названа зразково пройденою розвідками, має багату археологічну карту, так що годиться для етногенетичних визначень.

4. Типовим і придатним для етногенетичного визначення виробом часу пізньої бронзи – раннього заліза є видовжений посуд, спочатку, на білогрудівській стадії, прикрашений тільки валиком по шийці або плічках, кінці якого обов'язково незімкнені і, як правило, далеко заходять один за другий. Пізніше, в час раннього заліза, з'являються проколи під краєм вінець, ямки по їх краю або другий валик в цьому місці, а також по початковому фігурному валику. Кінці цього валика сполучаються вже не так чітко, як за доби бронзи, дещо втрачається видовженість форми. Супровідний комплекс знахідок спочатку визначається тільки кам'яними знаряддями, а пізніше приєднується багатий набір посудин, характерний для гальштадту. Але металу мало, залишається той самий кам'яний, переважно крем'яний інвентар. Фігура велика з незімкнутими кінцями, які заходять один за другий, розглядається як племінна емблема, яка утримувалась на Правобережжі, по наявним матеріалам, майже тисячу років. На південь, на значно більшій тери-

торії, таку ж роль грають „сабатинівські вусики”.

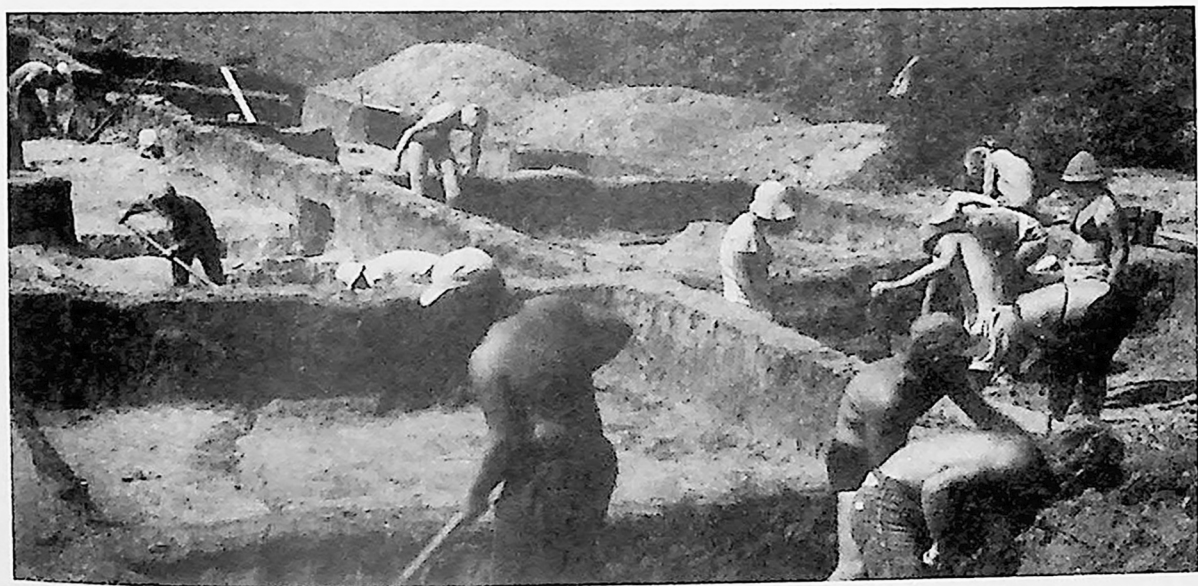
5. Пам'ятки раннього заліза глибинного Лівобережжя зовсім не мають охарактеризованої нами кухонної кераміки. Зберігаючи загальні риси фракійського гальштадту, найбільше визначаються зольниками, показують окреме етнічне утворення. Це помітно за кухонною керамікою Більського городища. Іншими словами, можна протиставляти культуру Трахтемирівського городища культурі Більського городища.

6. Вказана відмінність культур співпадає вже з відомими за найдавнішими письмовими документами політичними подіями: поверненням скіфів в наші степи після рейду по країнах Стародавнього Сходу, розгромом ними кіммерійців. Згодом утворилася змішана культура лісостепу скіфського часу. Більське городище – останній бастион населення із західними культурними традиціями. Після цього, аж до часу Київської Русі, стали переважати міграційні явища.

7. Помітне розмежування різних етносів на Правобережжі і Лівобережжі до скіфської навали визначається за матеріалами мовознавства: на першому ми помічаємо багато фракійських та ілірійських гідронімів, на другому – іранських і навіть фінно-угорських.

8. Навіть за етнографічними даними можна помітити сліди цього дуже давнього розмежування. На Правобережжі, де незмінно, ще з часів „неолітичної революції” трималося землеробське населення, зустрічаються і відповідні найдавніші ідеологічні уявлення, а саме, свідчення культу найдавнішого жіночого божества – „матері богів”. В українській етнографії воно виражається святом „куст”, „тополя”, „маланка”. На Лівобережжі широко поширена гра „ворон”, успадкована від кочових степових народів. Правобережжя, особливо лісова частина, входило до складу „прабатьківщини” слов'ян.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ I – ПОЧАТКУ II ТИС. Н. Е.

Археологічні дослідження посаду давньоруської літописної фортеці Сніпороду поблизу с. Мацківці Лубенського р-ну. Розкопки Ю. Ю. Моргунова. 1984 р.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

ПОСЕЛЕНИЕ СЕРЕДИНЫ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ Н. Э. У с. СЕНЧА

Поселение расположено на Западной оконечности обширного пойменного возвышения в урочище „Сампсониев остров“, в 1 км к югу от с. Сенча Лохвицкого р-на Полтавской обл. Наличие отложений IV–V вв. н. э. установлено в 1972 году Е. А. Горюновым /Горюнов, 1981, с. 110/. Культурный слой этого времени поврежден при постройке современной дамбы и оборонительными сооружениями известного древнерусского городища.

В ходе раскопок 1990 г. выявлено около 80 хозяйственных ям и 2 постройки. Хозяйственные ямы в большинстве округлой или овальной в плане формы, с вертикальными стенками и ровным дном; размерами от 1,0х1,09 м до 2,46х1,76 м, углублены в материк до 0,65 м.

Постройки имели подпрямоугольную в плане форму со стенами длиной 4–4,3 м, слабо углублены в материк – до 0,2 м.

В керамическом комплексе поселения преобладали горшки ребристых форм, представлены также усеченноконические, тюльпановидные, округлобокие и слабопрофилированные формы.

В большинстве керамика неорнаментирована, один фрагмент имеет насечки по срезу. Гонимика, несколько обломков украшены под венчиком наlepным валиком или продолговатым вертикальным наlepом.

Тесто промешано плохо, в качестве примеси использовался шамот, в единичных случаях – песок и дрсва. Поверхность обычно бугристая, лишь несколько фрагментов относительно хорошо заглажены. На донцах встречаются отпечатки подсыпки – половы или проса. Найдены также обломки сковородок. К середине I тысячелетия относятся и несколько фрагментов столовой и кухонной керамики черняховской культуры.

Кроме керамики и костей животных найдены трехгранный в сечении стержень из медного сплава, льячка, биконические прясла, 2 тупика.

Наличие фрагментов черняховских сосудов, архаичный облик лепной керамики и форма пряслиц, позволяют предварительно датировать поселение концом IV–V вв. н. э.

От четкого культурного определения памятника логично воздержаться до окончания работ, поскольку керамический комплекс поселения находит аналогии среди позднекиевских, раннеколичинских и раннепеньковских древностей.

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ДАТИРОВКЕ СТАТУЭТКИ ИЗ ХОРОЛА

В ГИМ УССР под инв. № В 3728 находится любопытный экспонат, хранившийся ранее в музее Университета Св. Владимира /инв. № 1209/. Это бронзовая фигурка воина, обнаруженная близ города Хорола бывшей Полтавской губ. незадолго до 1861 г., и переданная музею штатным смотрителем уездного училища. Временная и этническая принадлежность этого предмета давно вызывала разноречивые высказывания исследователей, носившие впрочем, гипотетичный, мимолетный характер. Первая ее публикация увидела свет в 1881 г., когда, издав свои „Материалы по истории русских одежд“, В. А. Прохоров причислил одеяние изображенного воина к древнерусскому. Это мнение было оспорено А. А. Спицыным, относящим его скорее к западноевропейскому /Спицын, 1914/. Фотография из его работы была опубликована В. П. Даркевичем среди произведений западного художественного ремесла и предположительно отнесена им к северогерманскому типу /Даркевич, 1966/.

Для более полного выяснения упомянутых вопросов представляется целесообразным отдельно рассмотреть детали облачения, художественные принципы и особенности изготовления данной вещи.

Среди других деталей особое внимание привлекает пояс фигурки, имеющий семь длинных дополнительных ремней, снабженных, очевидно, металлической поясной фурнитурой /что целенаправленно подчеркнуто орнаментацией/. Подобный тип поясов появляется в Европе с V в., и является, некоторое время, отличительной чертой у протоболгарских, угорских и некоторых других кочевых племен /Мавродинов, 1936/.

Наборный пояс с дополнительными ремнями выполнял не только эстетические, но и вполне определенные утилитарные функции, являясь важной составной частью боевого снаряжения. К нему крепилось оружие и другие необходимые в походе предметы, а иногда подстегивались голенища сапог. Такую традицию можно проследить на примере каменных изваяний, созданных различными /и разновременными/ группами кочевых племен /Веселовский, 1915/. На то, что пояс изображенного воина имел не лишь декоративное, а и реальное практическое назначение указывает пряжкараспределитель, в которую продеты два боковых ремешка. Она расположена с левой стороны, как раз в обычном для крепления оружия и портупей месте.

Исследователями была также отмечена и важная символическая функция поясов /обычно с подвесными ремешками и накладками/, определяющих родовую принадлежность, социальный статус и заслуги владельца /Laslo, 1955; Плетнева, 1989/.

Движение кочевых племен на запад, а также высокие боевые качества их снаряжения способствовали широкому распространению последнего. Поясные наборы, по мнению венгерского исследователя Чалланы, проникают на Запад в IV–VII вв. /Csallany, 1956/. Вещи восточного происхождения

Рис. Статуэтка из Хоролы. Бронза. ГИМ УССР.

/в том числе и наборные пояса/ выделяет среди местных находок и германский ученый Й. Вернер /Werner, 1956/. По составленной им европейской карте их распространения можно определить наибольшую концентрацию этих предметов у границ Византийской империи. Широкий географический ареал и продолжительность бытования подобных вещей на территории нашей страны отмечают многие советские исследователи /Киселев, 1951; Шилов, 1959; Плетнева, 1962; Распопова, 1965; Ковалевская, 1979/. Поясной набор VI–VII вв. /опять-таки с дополнительными инкрустированными ремнями/ был обнаружен в составе Суджанского клада антского времени /Рыбаков, 1949/. Согласно мнению Б. А. Рыбакова существовала „широкая в географическом смысле культура воинов-дружинников“, которые в V–VI вв. распространили по Европе некоторые типы поясных наборов. Однако другие исследователи, опираясь на свежие данные, отодвигают время их распространения к VI–VII вв., высказываются в пользу производства последних и распространения с территории Византии. Сейчас можно считать доказанным относительно широкий импорт поясной фурнитуры и матриц для ее изготовления в зоны распространения кочевых племен /Гадло, 1963/. Известны находки деталей пояса, орнаментированные искаженной монограммой в круге, происходящие из низовьев Дуная /Гадло, 1963/.

Круглые нашивки, имитирующие византийские орбикулы, в VI–VIII вв. возникают у среднеазиатских тюркоязычных народов /Беленицкий, 1973; Альбаум, 1975/. Весьма любопытно, что накладки пояса и одежды рассматриваемой статуэтки также намечены окружностями.

Торговые контакты, а также известная практика привлечения на службу кочевнической конницы свидетельствуют о тесном знакомстве византийцев с бытом и внешним обликом степных и подверженных их влиянию народов. Это подтверждают также различные изображения и описания из византийских источников, позволяющие иногда воссоздать облачение кочевых племен, /Равдоникас, 1990/. Известен, в частности, тип нераспашной наплечной одежды с разрезом от ворота до талии. О том, что такое облачение, весьма не характерное для Западной Европы до XIII в., было присуще болгарским племенам, свидетельствует помимо прочего, миниатюра на лицевой Чети Миней императора Василия Македонянина /X в./. Два изображенных на ней болгарина имеют кафтаны с подобным размером, причем на поясе у одного из персонажей подвешены разнообразные предметы, хотя символическое значение и внешний вид пояса к данному времени терпят изменения. Верхняя одежда также имеет характерные, отличные от изображенной на фигурке особенности. Но если подобный тип одежды был распространен и в более позднее время, то в комплексе детали костюма /пояс, штаны с „клиновидными“ складками/ позволяют рассматривать их в качестве принадлежностей воина-кочевника VII–VIII вв.

Однако технологические принципы, положенные в основу изготовления статуэтки, заставляют усомниться в возможности ее местного производства. Действительно, сложный метод литья по восковой модели вряд ли мог быть широко распространен среди кочевых и полукочевых народов указанного периода. Помимо этого, циркулярная орнаментация, которой обозначены инкрустационные детали, находит свои аналоги в более поздних ремесленных изделиях. Неплохим примером может служить водолей /возможно, западноевропейского происхождения/, найденный под Вшижем /Даркевич: 1966/. Но необходимо заметить, что наличие определенной приемственности в приемах художественной обработки вынуждает осторожно высказываться об их временной принадлежности. Несколько более поздняя датировка, особенно возможная с учетом консервативных тенденций в развитии европейского костюма, не противоречит основным выводам о приведенных этнокультурных параллелях.

Исходя из изложенного, можно высказать предположение, что отлитая византийским /скорее всего, провинциальным/ мастером статуэтка изображает воина, происходившего из среды соседних кочевых /либо подвергшихся их влиянию/ народов, возможно, состоявшего на службе у Византийской империи.

О ДАТИРОВКЕ ПОЛТАВСКОГО КЛАДА

Хранящийся в Полтавском краеведческом музее клад серебряных украшений, найденный при земляных работах на Соборной /современной Красной/ площади г. Полтавы в 1905 г., не вызывал горячих дискуссий в отношении даты его сокрытия. В то же время различные исследователи, изучавшие клад и отдельные вещи из его состава, в своих работах, определяли эту дату по разному. Так, впервые опубликовавший клад в 1908 г. Н. Е. Макаренко, датировал его X–XI вв., указав при этом, что отдельные предметы могут быть отнесены к более раннему времени. Позже ряд авторов удревелили эту дату и определили ее IX рубежом IX–X вв. /Б. А. Рыбаков; Г. Ф. Корзухина/. Концом X и возможно более ранним временем датировал вещи из клада И. И. Ляпушкин. К относительно позднему времени склонялся в статье, посвященной височным кольцам, Е. А. Шинаков. В связи с этим, представляется необходимым, по возможности, узко определить хронологию клада, а также его культурную принадлежность.

В состав клада входили шейная гривна, два семилучевых височных кольца, восемь кованых с утолщенными концами браслетов и десять спиралевидных височных колец. Шейная гривна, по типу замка в двойную петлю, с раскованными орнаментированными концами, относится к небольшой, но выразительной группе гривен, представленных исключительно в памятниках роменской культуры. Аналогичные украшения известны в Ивахниковском кладе конца VII – первой половины IX вв. и на городище Новотроицком, т. е. относятся в целом к IX в. Следует, однако, учитывать, что Полтавская гривна имеет наиболее развитое оформление концов и в типологическом ряду Ивахники-Новотроицкое-Полтава составляет последнее, завершающее звено развития этого типа украшений. Поэтому время изготовления гривны может быть определено в широких рамках, от IX в., даты более простой гривны из Новотроицкого, вплоть до нач. XI в., т. е. времени прекращения существования роменской культуры.

Семилучевые кольца были отнесены по классификации Е. А. Шинакова к вариантам 12 и 13. Соглашаясь в целом с принципами этой классификации, следует отметить, что рассматриваемые два кольца, судя по браку в литье, являлись грубыми подражаниями каким-то прототипам, и были выполнены по оттиску изделия. Так, если на одном кольце едва прослеживается след продолжения дужки на щитке, то на втором тот же след присутствует, но в зеркальном изображении, т. е. в виде неглубокого желобка. Поэтому выделять эти кольца в отдельные варианты вряд ли целесообразно. Очевидно прототипами для них послужили кольца с бусинами на концах лучей и с продолжением дужки по полю щитка. Подобные украшения широко распространены в древностях роменского типа IX и особенно в X в.

Кованные браслеты с утолщенными концами хорошо известны в материалах роменской культуры на протяжении всего периода ее существования. Известны они также и в более поздних материалах XI в.

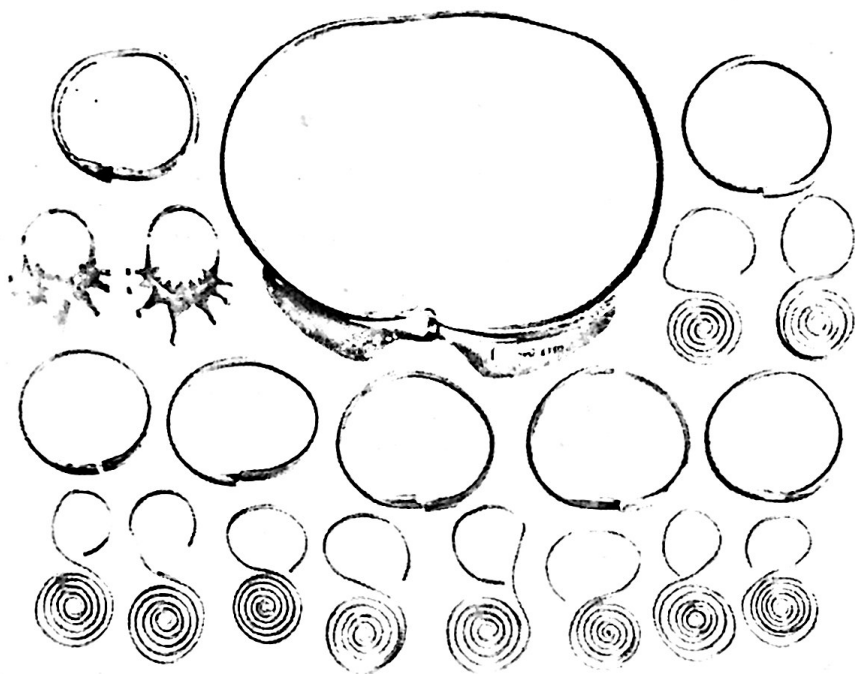

Рис. Украшения из Полтавского клада 1905 г.
Серебро. Полтавский краеведческий музей.

Все три означенных категории вещей присущи роменской культуре второй половины IX – начала XI вв. Развитость формы гривны и факт подражания при изготовлении височных колец, позволяют предполагать, что они относятся к позднему периоду культуры. Это предложение подтверждается и наличием в составе клада спиралевидных височных колец. Эти кольца, т. н. „северянского типа” не характерны для северянских роменских памятников. Они появляются на Левобережье Днепра в конце X – начале XI вв., на

памятниках с ярко выраженными древнерусскими чертами и в основной своей массе датируются XI в.

Таким образом, весь комплекс клада находится как-бы на грани двух культур – роменской и древнерусской. Подобное смешение характерно для многих роменских памятников позднейшего этапа, накануне гибели культуры. Вероятно, не является исключением и Полтава. Клад, скорее всего, связан с наиболее поздними роменскими постройками, некоторые из которых были исследованы неподалеку от места находки. Поскольку время прекращения развития роменской культуры в различных регионах датируется в пределах последних десятилетий X – первого десятилетия XI вв., тем же периодом может датироваться и сокрытие Полтавского клада. Совокупность датировок отдельных вещей клада не противоречит предложенной дате.

ПРО ДЕЯКІ РОМЕНСЬКІ Й ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДЬНОГО ПОСУЛЛЯ

Протягом 1979–1981 рр. автором проводились археологічні розвідки на території Чорнухинського та Лохвицького р-нів Полтавської обл.^{*}; в ході цих робіт було оглянуто і виявлено кілька пам'яток VIII – середини XIII ст. Матеріали роменської культури походять з городища біля с. Городище Чорнухинського р-ну, якому належала важлива роль у контролі гирла р. Многи і лівого берега р. Удай /на протилежному боці знаходилось городище Хитці/. Городище неодноразово відвідувалось археологами, на розташованому з напільного боку від городища курганному /за В. Г. Ляскоронським/, пізніше зруйнованому могильнику невеликий за об'ємом дослідження провів В. М. Щербаківський. Одна з могил, позначена в публікації під № 351, викликає особливий інтерес. За розробкою Є. О. Шинакова дане поховання відноситься до комплексу 1 і може датуватися від рубежу X–XI ст. до XII ст. /Шинаков Е. А., 1981, с. 14/. За матеріалами Гочівського могильника аналогічні поховання мають більш вузьку дату-переважно перша половина і середина XI ст. /Шинаков Е. А., 1982, с. 92–93/. сліди трупопокладень простежуються і у відслоненні зниженої частини городища, однак визначити їх дату без проведення розкопок неможливо. З цієї ж частини городища походять фрагменти раннегончарної роменської кераміки /рис., 1–2/, з підвищеної частини – фрагменти ліпної роменської і гончарної давньоруської XII–XIII ст. /рис., 3,4/. остання зустрічалася у меншій кількості. Очевидно, раннегончарна роменська кераміка, орнаментована густими врізними лініями по тулубу посудини, може датуватися в межах середини – другої половини X ст. Вище щойно розглянутого городища, на лівому березі р. Многи, на відстані близько 18 км, в центрі сучасного смт. Чорнухи, розташована інша давньоруська пам'ятка, як свідчать джерела XIX–XX ст., – городище. Оскільки укріплення, про які згадувалося ще в археологічній карті Полтавської губернії М. О. Макаренком, не збереглися, локалізація городища до останнього часу лишилася не з'ясованою, культурно-хронологічна атрибуція пам'ятки також.

Певною мірою цьому сприяла згадка про „Чорнухинське лісове городище“ в нарисі, вміщеному в томі „Історії міст і сіл“ /сучасна археологічна література не має якихось конкретних даних про пам'ятку археології з такою назвою, як і будь-яких даних про городище в райцентрі чи найближчих околицях/. В 1984 році, в ході будівництва нового приміщення базару, в ямах для несучих опор було знайдено кілька фрагментів давньоруського посуду XII–XIII ст. /рис., 1,5/, один з яких досить виразний. Оскільки тут функціонувало кладовище, яке, напевне, було пов'язане з церквою, культурний шар давньоруського часу на великій частині знищений чи значно пошкоджений. Дані про топографію пам'ятки /базарна площа займає частину мису, утвореного внаслідок повороту високого лівого берега р. Многи /не можуть бути підставою для відтворення контурів городища, до того ж не

* Матеріали розвідок зберігаються в Чорнухинському краєзнавчому музеї.

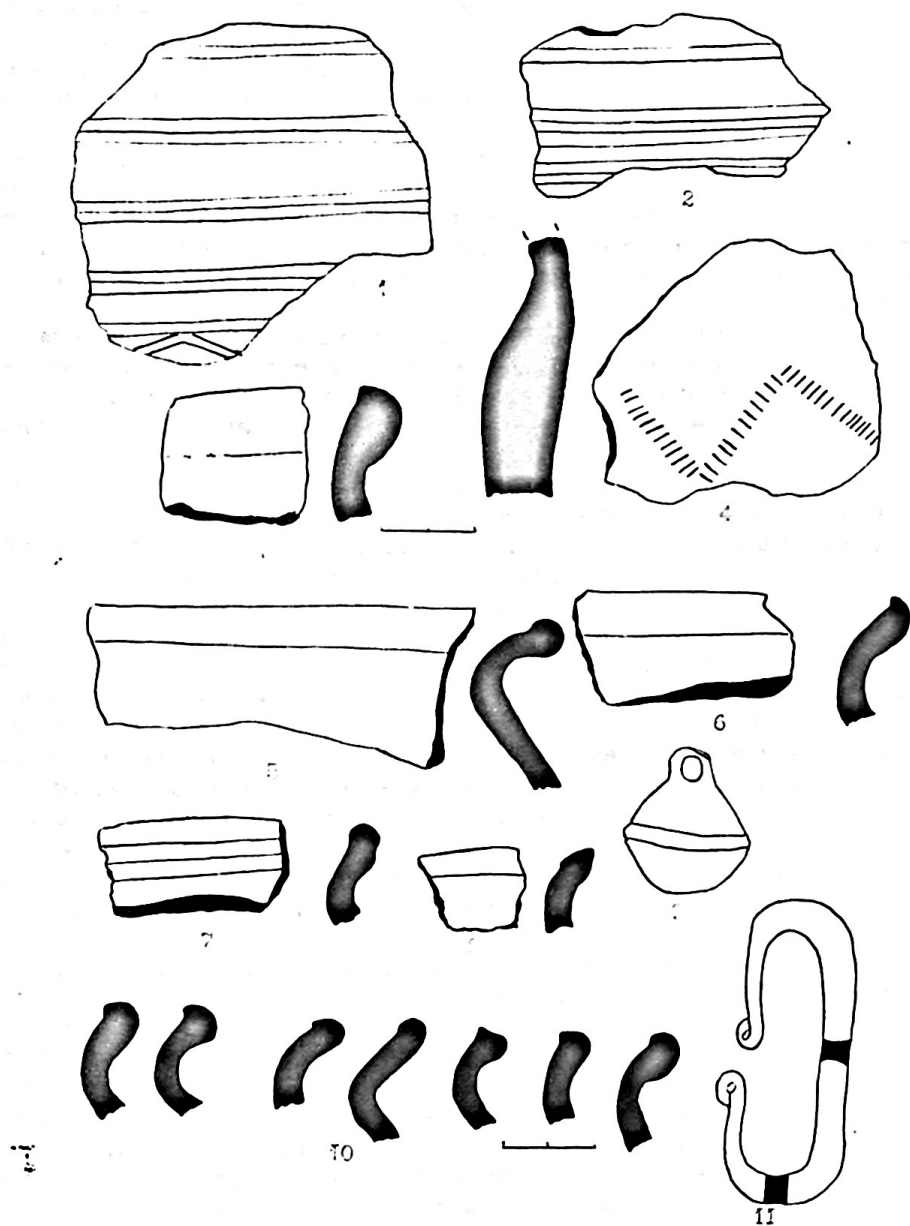

Рис. 1–4 – Городище; 5 – Чорнухи; 6–8 – Луговики; 9 – Богодарівка /ур. Скотомогильник/; 10 – Бербениці /селище/; 11 – Богодарівка /ур. Цегельня/.

виключена можливість їх спорудження чи, ймовірно, реконструкції вже в часи функціонування містечка Чорнухи. Спроби пов'язати співзвучний топонім з подіями 1261 року, як переконливо свідчить робота Л. Є. Махновця, є абсолютно безпідставними. /Взагалі при співставленні сучасних назв населених пунктів на Дніпровському Лівобережжі з давньоруськими слід бути вкрай обережним, оскільки з середини ХУІІ ст. сюди відбувається масове переселення українців з Правобережжя. Чорнух це стосується прямо, оскільки в топонімах, прізвищах фіксуються прямі вказівки на появу тут населення віддалених територій. Відомий український історик О. М. Лазаревський вважав досить серйозними аргументами при вирішенні даного питання наявність топонімів чи великої групи місцевих жителів з прізвищами типу Коломиєць, Бойко і т. п./.

Ще одна пам'ятка давньоруського часу – селище, яке знаходиться між с. Луговики і с. Харсіки Чорнухинського р-ну, приблизно за 6–8 км від описаної вище пам'ятки. Селище розташоване на лівому березі р. Многи, біля підніжжя високого берега річки, на похилому схилі обводненої балки. Площа селища близько 1,5 га. Матеріали з нього датуються поч. ХІІ–ХІІІ ст. /рис., 6–8/.

Одне з кількох городищ, що стояли в широтному напрямку вздовж ріки Сухой Лохвиці, – Бербеницьке – обстежувалося в 1981 та 1982 рр.

Вичерпну його характеристику дано в роботах Ю. Ю. Моргунова. З напільного боку від городища розташовалося селище площею понад 1 га, звідки походять виключно матеріали ХІІ – середини ХІІІ ст. /рис. , 10/. Викликає інтерес наявність в околицях городища кількох випадкових знахідок, які відносяться до ХІІ–ХІІІ ст.: бронзовий бубонець з щілиноподібним прорізом, який вирізняється великими розмірами /рис., 9/, що нагадує подібні вироби з поховань „своїх поганих” Поросся, а також кресало /рис., 11/. Бубонець був знайдений неподалік курганної групи /ур. Скотомогильник/, а кресало на березі ставка між с. Богодарівка Чорнухинського р-ну і городищем. Очевидно, згаданий могильник міг використовуватися мешканцями городища, принаймні, для впускних поховань, оскільки ті кургани, що збереглися, за розмірами більш характерні для епохи бронзи і раннього залізного віку. Кресало могло бути випадково втрачене в ході господарських робіт /якщо воно не відноситься до більш пізнього часу/.

Городище біля с. Городище було, очевидно, одним із рядових населених пунктів – обшинних поселень, яке входило в угруповання пам'яток з центром в м. Лубни /городище Верхній Вал/ або ж в с. Снітин, чи с. Хитці /всі три пам'ятки можуть бути племінними центрами, подібними до Великого городища в с. Горналь, однак для з'ясування характеру двох останніх пам'яток і округи потрібно провести спеціальні дослідження/. Інтерпретація ж давньоруських пам'яток цього району стосовно їх місця в структурі округи давньоруських міст ускладнюється як наявністю більшої кількості, порівнюючи з іншими районами Лівобережжя, пам'яток, так й іншим принципом їх розташування, зумовленим прикордонним становищем Посулля /Моргунов Ю. Ю., 1988, с. 285–290/. Однак наявність в даному районі надзаплавних селищ типу Луговиків свідчить про появу населених пунктів, мало пов'язаних із прикордонними функціями городищ Посульської оборонної лінії, а орієнтованих на сільськогосподарське виробництво, швидше всього, скотарство.

НОВЫЕ НАХОДКИ В ур. ЗАМОК У с. ГОРОДИЩЕ

Расположенное в черте с. Городище Чернухинского района Полтавской области городище в ур. Замок является довольно известным памятником роменской культуры и древнерусского времени. Оно неоднократно обследовалось, начиная с конца XIX в., – В. Г. Ляскоронским¹, Ф. Б. Копыловым, опубликовавшим план памятника², М. П. Кучерой и О. В. Сухобоковым³ и др.⁴ Древнерусский могильник к западу от городища исследовался местными помещиками С. и М. Горвицами⁵, затем в 1917–1918 гг. В. М. Щербаковским⁶.

Городище расположено на высоком длинном отроге /высота до 50 м/, разделяющем долины р. Удай и его притока р. Многи в Среднем Посулье. Общая длина площадки, вытянутой по оси запад-восток, составляет до 500 м, ширина варьирует в пределах 30–60 м. Центральная часть памятника перерезана грунтовой дорогой, ведущей на плато высокого левого бере-

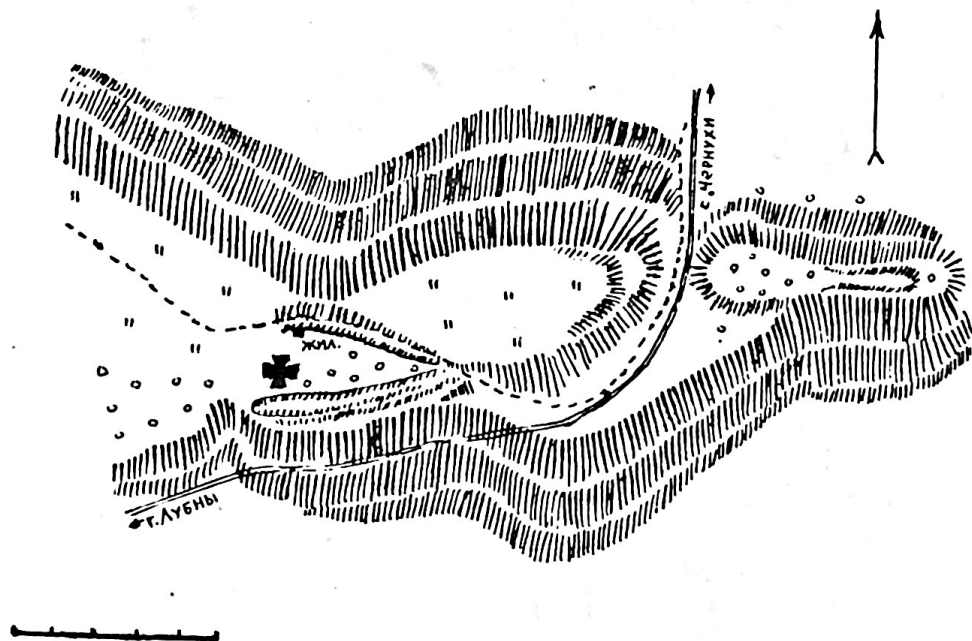

Рис. 1. Городище в ур. Замок в с. Городище. План /по Ф. Б. Копылову/

га р. Удай и к церкви XIX в. В обрезах этой дороги прослежены культурные напластования мощностью 0,75–1,5 м, содержащие выразительные материалы VIII–X, XI–XIII и XVII–XVIII вв. На задернованной поверхности площадки

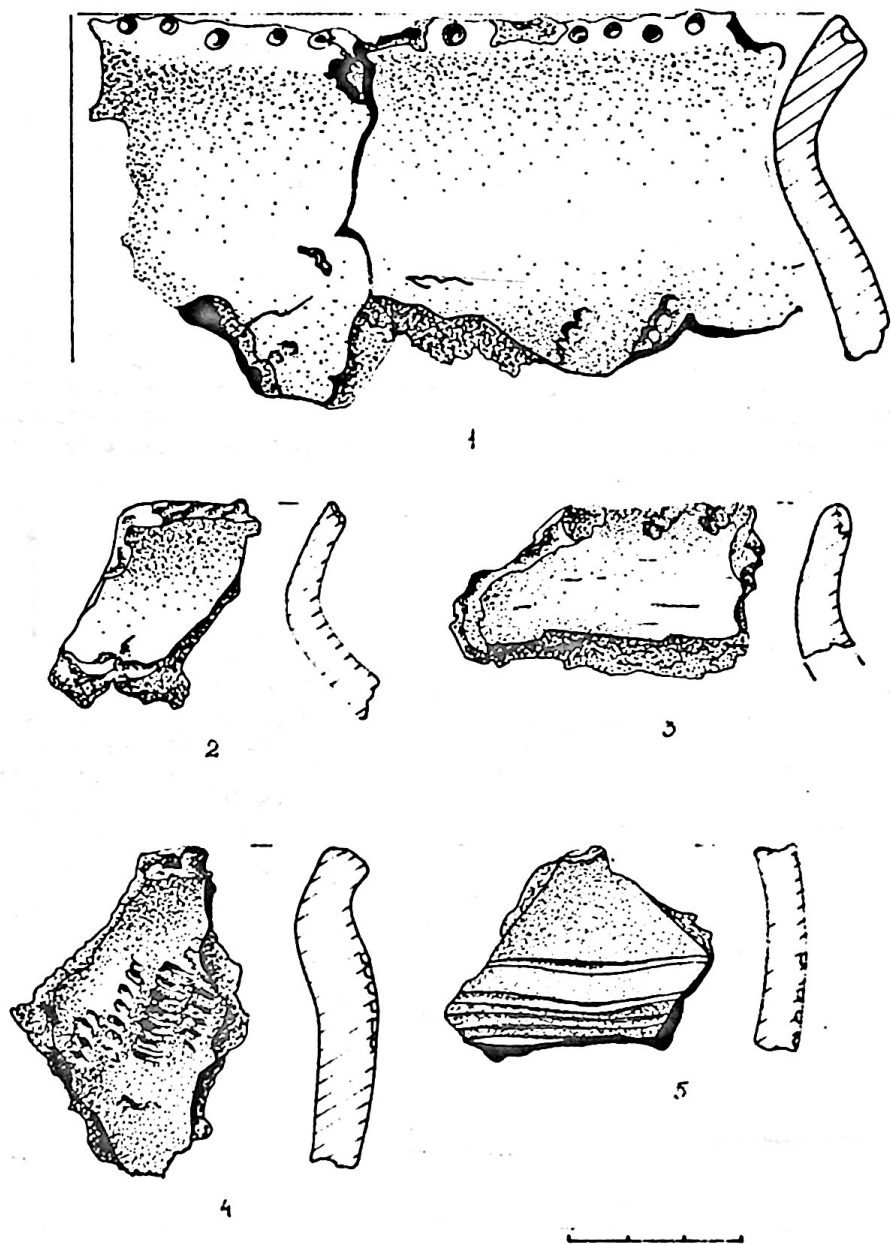

Рис. 2. Роменская керамика из ур. Замок в с. Городище Чернухинского района.

заметны перекопы, ямы ХУП–ХІХ вв. На продольных краях площадки и с напольной стороны имеются остатки валов и заплывших рвов, склоны эскарпированы. по южному склону прослеживается расплывшийся и частично обрушившийся вал и ров протяженностью до 150 м.

При посещении городища осенью 1990 г. у обнажений собрана выразительная лепная керамика роменской культуры ІХ–Х вв. /рис. 2, 1–4/, круговая ХІ–ХІІ вв. /рис. 2, 5; 3, 4/, а также несколько венчиков круговых горшков ХІІІ–ХІУ вв. /рис. 3, 4/, обломки гончарной дымленной посуды ХУП в. На огородах, вдоль северного склона отрога, обращенного к пойме р. Многи, выявлены отдельные обломки керамики ХІ–ХІІІ вв., свидетельствующие о наличии здесь в древности небольшого посада. Вдоль склона и грейдируемой грунтовой дороги через городище отчетливо читались профили до 20 хозяйственных ям с преобладающими материалами роменской культуры и эпохи позднего украинского средневековья, а также 2 котлована разрушенных дорогой жилищ древнерусского времени.

У обнажений одного из них, в 50 м к северо-востоку от церкви, собраны обломки венчиков круговых горшков ХІ – начала ХІІ вв., выявлены две находки, представляющие несомненный интерес. Это резное изделие из рога косули /рис. 3, 1/ и шиферное пряслице /рис. 3, 2–3/.*

Первое представляет собой т. н. **изогнутое острие**. Подобные изделия широко известны в средневековье в разных частях Европы – от Скандинавии до Причерноморья, включая круг памятников салтовской культуры¹ и Киевской Руси². Отличительной чертой таких находок, выполненных из оконечностей рогов, является обязательная изогнутость и заостренность одного края. Поверхность острий ближе к расширяющемуся тупому концу, покрывалась орнаментом. На Руси и в Скандинавии тупой край изделия украшался различными /часто фантастическими/ зооморфными изображениями. Установлено, что большинство изогнутых острий подвешивались к поясу, или носились в мешочках при нем³. По данным исследователей, в трех южнорусских некрополях обнаружено 7 таких острий⁴.

Функциональное назначение изделий определяется специалистами по-разному. В них видят предметы быта или вооружения¹¹, принадлежности для письма¹² /острый конец острий заполирован/. По мнению А. П. Моци, эти изделия являются своеобразными оберегами, находившимися на поясе – важном месте костюма у представителей зарождавшейся знати. Идея такого оберега для знатного дружинника появилась еще в сарматское время, а затем, с принятием мировых религий, этот языческий ритуал постепенно утратил популярность¹³.

Острие из ур. Замок представляет собой рог косули, обрезанный вблизи основания и подвергавшийся шлифованию. Утолщенная часть рога украшена резным изображением морды волка с оскаленной раскрытой пастью. Врезными линиями, исполненными металлическим резцом, оконтурены прижатые торчащие вверх уши, надбровные дуги и выпученные глаза. Пасть обведена двумя изогнутыми тонкими резными канавками. По

* Находки хранятся в Полтавском краеведческом музее.

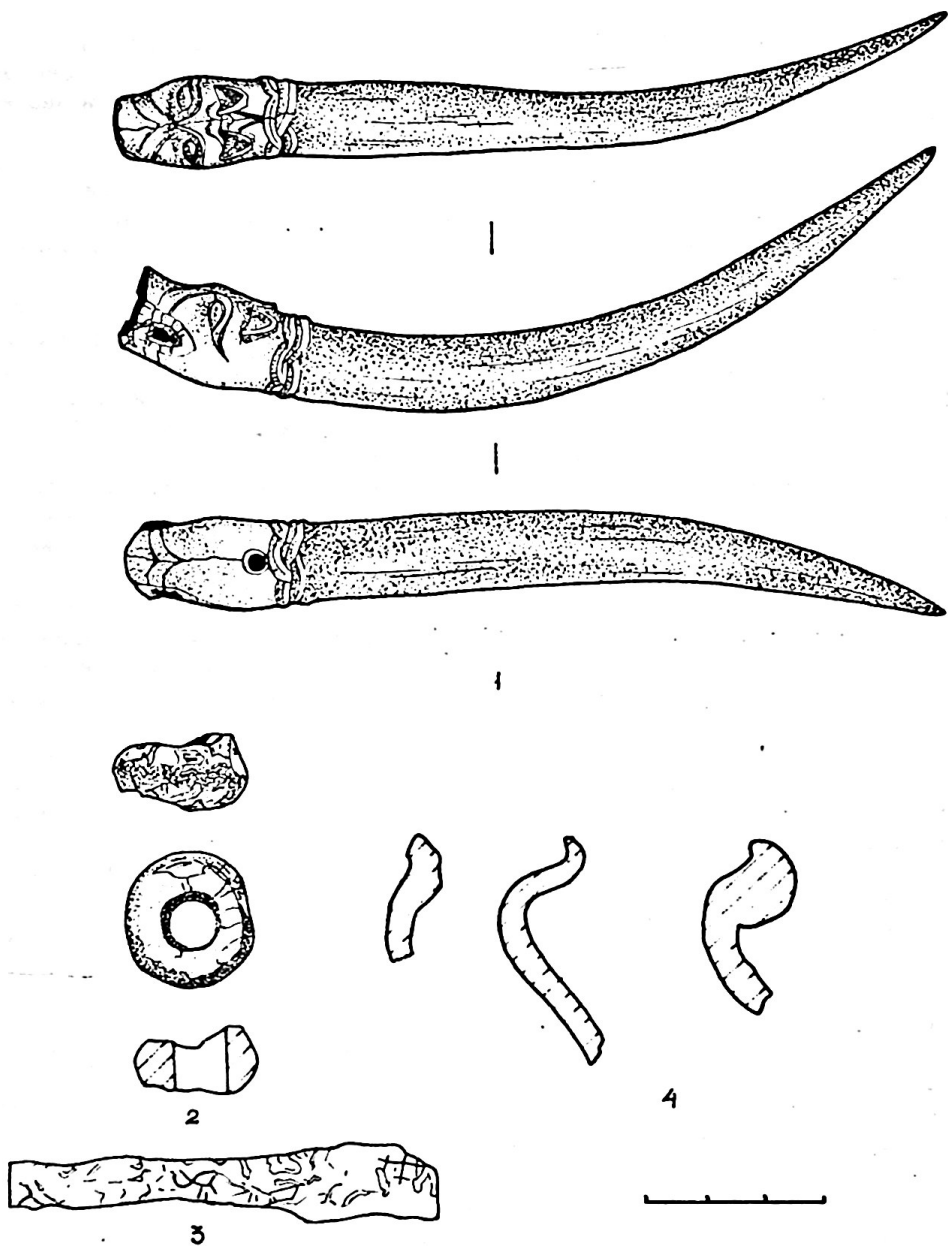

Рис. 3. Находки из ур. Замок в с. Городище: 1 — рог, 2-3 — шифер, 4 — керамика.

бокам, с двух сторон, обозначены зубы и мощные передние клыки хищника, пространство между которыми выбрано резцом. Шея животного перехвачена в виде ошейника рельефной плетенкой, отделяющей изображение от шлифованной поверхности острия. Отверстие с тупого края острия имеет диаметр до 1 см. Конусовидное углубление внутри рога выбрано на глубину до 3,5 мм. Острый конец острия заполирован /рис. 3, 1/. Общая длина – 14,5 см, его диаметр – от 0,2 до 1,75 см.

Законченность изделия и профессионализм его исполнителя характеризует высокий художественный уровень мастера. Острие изготовлено, видимо, в одном из крупных ремесленных центров Руси. Находка в ур. Замок принадлежит к наиболее высокохудожественным изделиям подобного рода, обнаруженным в южнорусских землях, и свидетельствует о принадлежности ее знатному дружиннику.

В отношении же применения острия, можно предположить и его использование в качестве не только напоясного оберега, но и рукоятки небольшой плети, чему не противоречит наличие отверстий для крепежа ременной части последней. Изогнутый рог косули удобен для держания в руке в качестве рукоятки, но вовсе не годится для использования его как писала.

Второй находкой, вымытой из котлована частично разрушенного жилища общей протяженностью более 2,5 м, является **пряслице** из розового оvrучского шифера. Оно имело близкую к биконической с двумя срезанными основаниями форму, со скругленным ребром. Пряслице сохранило следы длительного использования в виде крупных сколов и потертостей. На нем имеются многочисленные царапины. На одном из оснований острым металлическим орудием нанесены 8 радиально расходящихся линий /рис. 3, 2/. На корпусе выделяется графитти в виде восьмеркообразной фигуры с несколькими черточками /рис. 3, 3/, а также четко прочерченный кривовидный /процедший/ крест. Высота пряслица 1,5 см, диаметр 3 см, диаметр отверстия 1,1 см.

Выявленные находки указывают, видимо, на принадлежность жилища семье дружинника XI – начала XII вв. и являются наглядным примером сочетания исчезающих проявлений языческих традиций и распространяющейся христианской идеологии, а также, возможно, фиксируют верхнюю дату бытования изогнутых острий.

Литература

1. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные /Змиевые/ валы в бассейне р. Сулы //Тр. XI АС. – М., 1901. – Т. I. – С. 430.
2. Копилов Ф. Б. Посульська експедиція 1945-46 рр. //АП УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 248–249, рис. 2.
3. Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 149.
4. Разведки Ю. Ю. Моргунова и В. В. Приймака.
5. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею //Збірник, при-

- свячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 45, 56.
6. **Щербаківський В.** Розкопки в м. Городищі Лохв. пов. року 1918 //Окремий відбиток із 2-го Вип. ЗУНТ. — Полтава, 1920. — С. 1—12.
 7. **Михеев В. К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Х.: Изд-во ХГУ, 1985. — С. 129, рис. 20, 1—4.
 8. **Рыбаков Б. А.** Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987. — С. 356—357, рис. 68.
 9. **Моця А. П.** Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда //Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 128—129.
 10. Там же. — С. 128.
 11. **Ратич О. О.** Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель //МДАПВ. — 1959. — Вип. 2. — С. 129.
 12. **Медынцева А. А.** Начало письменности на Руси по археологическим данным //История, культура и фольклор славянских народов: IX междунар. съезд славистов. — М.: Наука, 1983. — С. 87—88.
 13. **Моця А. П.** Некоторые сведения... — С. 129; **Михайлова Р. Д.** О зооморфных остриях и культе змеи //Тез. ист.-археол. семинара „Чернигов и его округа в IX—XIII вв.”: /15—18 мая 1990 г./ — Чернигов, 1990. — С. 90—93.

НАХОДКИ ИЗ ЖОВНИНА В МУЗЕЯХ ПОЛТАВЩИНЫ И ЧЕРКАСЩИНЫ

Летописный г. Желни /Желди/ упомянут в источниках под 1116 г. как построенный переяславским князем Ярополком для плененных жителей полоцкого города Друцка. В литературе летописный топоним издавна связывали с с. Жовнино на Нижней Суле, однако с конца XIX в. здесь было известно лишь позднее городище, сильно разрушенное застройкой и селитрованием.

Центр села тогда располагался на невысоком всхолмлении, примыкавшем к правому берегу Сулы. После наполнения ложа Кременчугского водохранилища до проектного уровня в начале 60-х годов останец был сильно размыв штормами и прибойной волной и под частично смытыми поздними напластованиями В. К. Гончаровым и В. Д. Дяденко были обнаружены остатки городища и грунтового могильника.

С тех пор размываемый памятник неоднократно посещался археологами, краоведами и коллекционерами. На основе регулярных сборов подъемного материала с городища местная учительница Г. М. Пилипенко создала уникальный по представительности школьный археологический музей, много находок осело в г. Кременчуге, а материалы Посульской экспедиции ИА АН СССР ныне хранятся в Лубенском краеведческом музее.

Остатки памятника расположены в 4 км к юго-востоку от центра современного /перенесенного/ села и в 1 км к востоку от края высокого коренного берега, на островах водохранилища /уроч. Бурты/.

Ближайший к берегу остров подтреугольной в плане формы имеет размеры 300х100 м /север-юг/. На его северо-западной, пониженной и частично задернованной, оконечности размещается обширный глинистый пляж, плотно покрытый сотнями широтно ориентированных прямоугольных могильных ям с просевшим черноземным заполнением. Это – известный древнерусский могильник Биленковы Бурты, в свое время раскапывавшийся В. Д. Дяденко и Л. М. Рутковский. Вопрос о разноэтничности оставившего могильник населения пограничной крепости уже освещен в литературе /Моця, 1983, с. 82–84/, но, в целом, богатый материал еще ждет своего исследователя.

Другой остров расположен в 200 м к востоку, он имеет в плане форму полумесяца /140х50 м/. Это – самая высокая точка бывшего села. Останец, состоящий из культурного слоя XVII–XX вв. и содержащий поздние погребения, возвышается на 3 м, а на обширной поверхности окружающих его пляжей встречаются находки разных эпох, начиная с неолита, но особенно много керамики Киевской Руси, вымытой из нижней части останца. Статистические подсчеты по материалам сборов Посульской экспедиции показали, что к концу X–XI вв. относится 19,7% от всего количества керамики, рубежом XI–XII вв. и началом XII в. датируется 35,2%, а 45,1% керамики изготовлено в середине XII – первой половине XIII вв. /рис. 1,9–15/. Близкое соотношение типов посуды представлено в Жовнинском школьном музее /рис. 1, 1–6/. Хранящаяся там же грушевидная круглодонная амфора

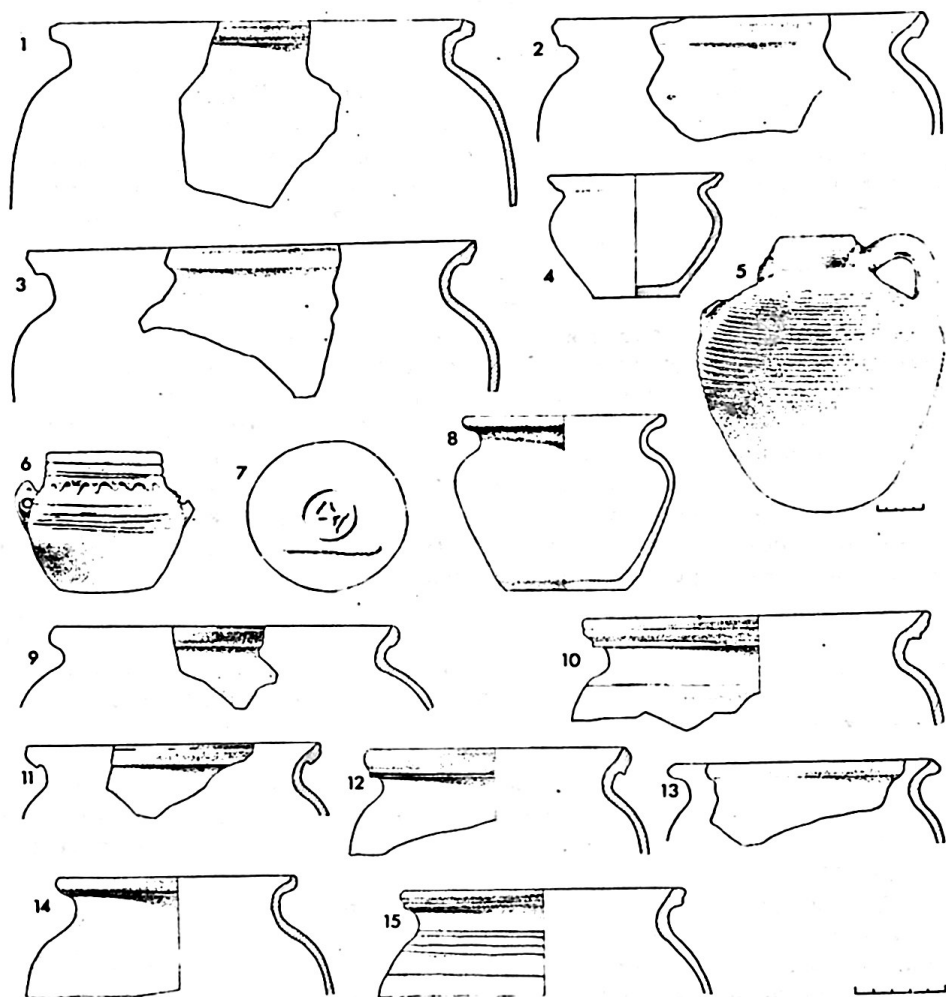

Рис. 1. Керамика из Жовнина.

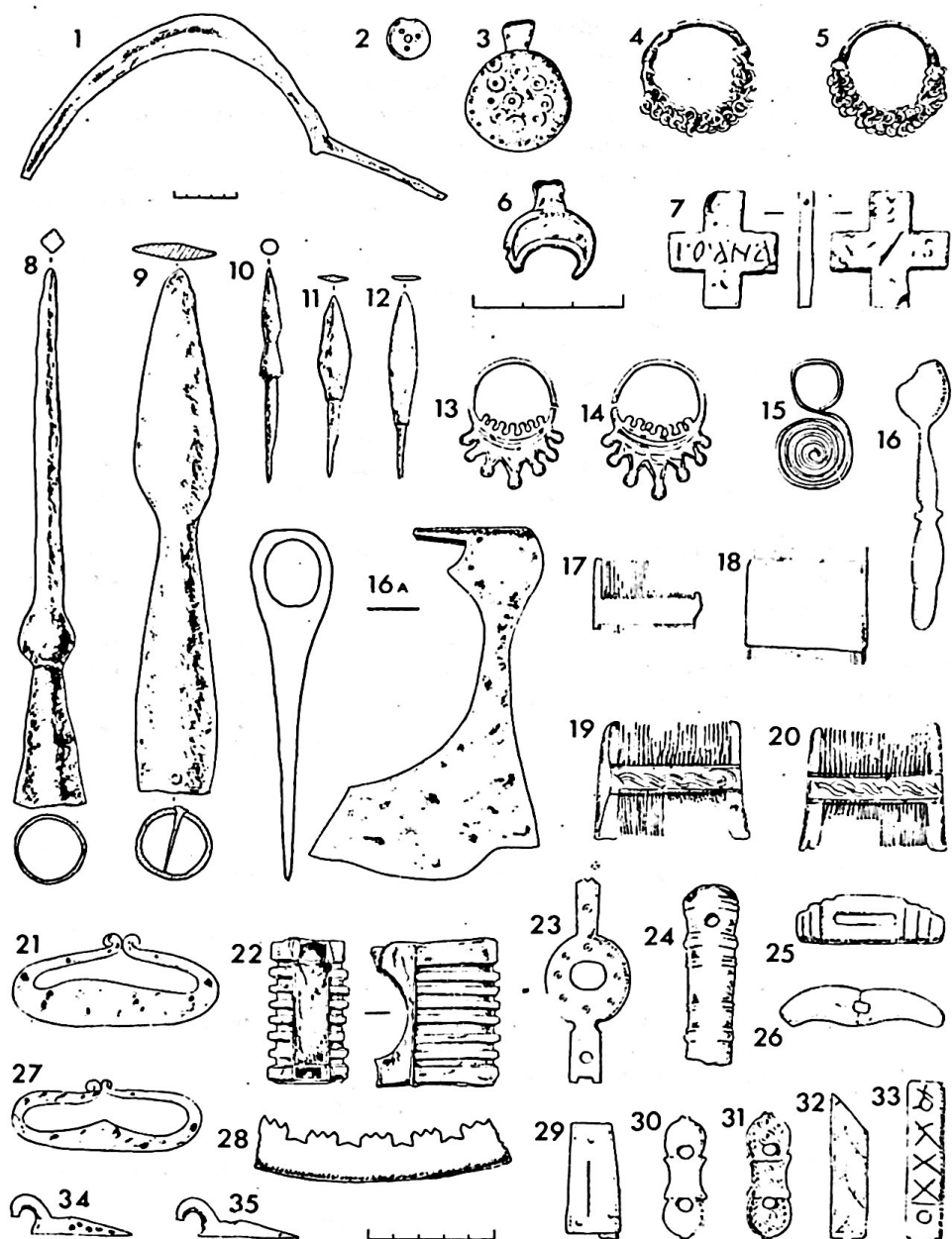

Рис. 2. Индивидуальные находки из Жовнина.

одними исследователями датируется серединой X в. /Кубышев, 1972, с. 61/, другие /Антонова, Даниленко и др., 1971, с. 94/ нижнюю дату бытования аналогичных изделий ограничивают XI в. /рис. 1, 5/.

Из индивидуальных находок ниже представлены только те, о которых удалось установить, что они найдены на месте городища.

Прежде всего поражает обилие изделий из кости: здесь и пуговицы /рис. 2, 2/, ложка /рис. 2, 16/, рукоять ножа /рис. 2, 4/, застёжки для недоузdkов /рис. 2, 25–26/ и одежные /рис. 2, 30–31/, привески-уточки /рис. 2, 34–35/ и различные орнаментированные накладки. Костяные гребни типов Л и М бытовали с конца X до начала XIII вв. /Колчин, 1982, с. 166/.

Другие предметы быта представлены замком типа В /похожие появились в Новгороде во второй половине XII в./ и калачевидными кресалами с исчезающим язычком, известными среди древностей XI–XII вв. /Колчин, 1982, с. 163/.

К орудиям труда относятся серп приднепровского типа /XII–XIII вв./ и рабочий топор с оттянутым вниз лезвием и одной парой щекавиц /тип IY–A/, ближайшие аналоги которому датируются XII в. /Кирпичников, 1966, с. 37/.

В Жовнинском музее выставлено три железных наконечника стрел типов 102, 43 и 63 /по А. Ф. Медведеву/, аналогии датируют их XII–XIII вв. Один из наконечников копий /рис. 2, 8/ – с пером в виде четырехгранного стержня и воронковидной тульей, бытовавший в ареалах борьбы с кочевниками, – датируется XII–XIII вв. /тип. Y/. Другой наконечник, имеющий короткое лезвие со скошенными плечиками и соотношением пера и тульи 1:1 /тип III–A/, датируется X–XI вв. Подобные наконечники копий хорошо известны среди древностей северо-восточной Руси /Кирпичников, 1966, с. 15, 13/.

В Кременчугском музее хранится крестик-тельник из розового овручского шифера размерами 2,5х2,3 см; его толщина 0,7 см и диаметр отверстия для подвешивания 0,2 см. На лицевой стороне прочерчена монограмма Иисуса Христа, на обороте – имя владельца в притяжательной форме: „ИОАНА“.

Среди украшений выделяются подвески /круглая с циркульным орнаментом и лунница/, а также височные кольца: редко встречающиеся „кудрявые“ /рис. 2, 4–5/, спиралевидные северянские /рис. 2, 15/ и семилучевые конца X – начала XII вв., характерные для продукции ремесленников пограничных крепостей /Шинаков, 1980, с. 122, 125/.

Интересна следующая статистика: из 119 шиферных пряслиц с отверстиями разных диаметров и датирующихся от X до XII вв., только 5 орнаментировано рисками, черточками и циркульным орнаментом. В Жовнинском музее также хранится много подпружных и поясных пряжек /в том числе и лировидных/, кольца, перстни и подвески.

Представленные находки убедительно показывают, что к 1116 г. на месте Желни или уже имелось крупное открытое торгово-ремесленное поселение, или укрепления только реконструировались Ярополком, а не были им построены.

НЕЗНАНИЙ ТВІР ДАВНЬОРУСЬКОЇ КОРОПЛАСТИКИ В ПОЛТАВІ

У порівняно невеликому колі пам'яток давньоруської коропластики окреме місце посідають поодинокі мініатюрні іконки з рельєфним зображенням, пов'язані своїм походженням саме з Києвом та Середнім Подніпров'ям. Частина цих зразків збереглася у фрагментарному вигляді. Сюжети здебільшого іконописні: зображення Розп'яття, Богоматері, Іоанна Предтечі, Миколи, його ж разом з першомучеником Стефаном, Георгія-змієборця. Такий матеріал дозволяє говорити, насамперед, про поширення виконаних засобами пластичного мистецтва відтворень популярних образів, оригінали яких були в різних церквах Києва та його околицях. Цебто, виготовлення продукції ремісників здійснювалося за тими самими принципами, що і виробництво більш широко налагоджених серій певних моделей бронзових хрестів-енколпіїв та образків, а подекуди й змієвиків. Такий матеріал заслуговує не тільки суто на фаховий, а й також на джерелознавчий аналіз.

Знайдена у фондах Полтавського краєзнавчого музею ще одна іконка

Рис. Іконка „Запевнення апостола Фоми”. Полтавський краєзнавчий музей.

Інв. № КС-1930.

Глина. 5,3х5,9 см. Початок XIII ст.

/інв. № КС-1930/, виготовлена з обпаленої глини, за композицією „Запевнення апостола Фоми”, цікава насамперед не лише тим, що доповнює число пам'яток давньоруської коропластики з християнськими сюжетами, а й є втіленням нових художніх явищ, притаманних мистецтву візантійського кола початку XIII ст. Тим важливіше занотувати, що виготовлення цього мініатюрного рельєфа завдяки застосуванню кам'яної форми, свідчить на користь масового поширення такої ремісничої продукції, розрахованої на ши-

рокий попит. Отже, можна вказаний твір вважати з цього боку певною аналогією до відомих хрестів-енколпіїв з рельєфними „дзеркальними” супроводжуючими написами, виробництво яких мало місце в Києві у другій чверті XIII ст.

Несподіваною виявилася цілковита подібність загальної композиційної схеми щодо відомого стеатитового рельєфа, з Княжої Гори, виконаного візантійським різьбярем в Києві, ймовірно, невдовзі опісля 1204 р. /Варшава, Національний музей/. Твір короластики безперечно поступається своїми мистецькими якостями, але суттєво, однак, з'ясувати співвідношення обох виробів: чи полтавський примірник є спрощеним повторенням шедевра пластичного мистецтва, чи лише в тому й іншому випадках вітворено один іконописний оригінал.

Навіть сам сюжет глиняної іконки зі збірок Полтавського краєзнавчого музею не є випадковим. Його можна вказати на деяких інших творах середньовічного мистецтва, пов'язаних своїм походженням з Балканми та заходом. Художня інтерпретація, звичайно, виявляється неоднаковою, але популярність саме такої тематики у художньому ремеслі початку XIII ст. потребує певних пояснень, з огляду на загальні історичні умови.

МАТЕРИАЛЫ VIII–XI вв. С ПАМЯТНИКОВ ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ В ГИМ УССР

Государственный исторический музей Украинской ССР, основанный в 1989 г. как Киевский музей древностей и искусств (позже он в разное время назывался также Киевский художественно-промышленный и научный музей, Первый государственный музей, Всеукраинский музей им. Т. Г. Шевченко), первоначально имел своей целью сбор археологических материалов с памятников Среднего Поднепровья.

В годы Советской власти он стал центральным историческим музеем Республики. В нем теперь собираются и хранятся археологические, так и другие материалы, со всей ее территории. Среди них имеются и коллекции, полученные во время исследований славянских и древнерусских памятников Днепровского лесостепного Левобережья.

Интересная коллекция материалов происходит из раскопок погребений в курганном могильнике возле с. Броварки Гадячского района Полтавской обл., осуществленных В. В. Хвойкой и С. А. Мазараки в 1903 г. Инвентарь мужских погребений беден. В женских обнаружены богатые и даже уникальные предметы головного убора – венчики-диадемы, оригинальные спиралевидные височные кольца, а также позолоченные стеклянные ожерелья, подвески-лунницы, бубенчики. Они являются типичными украшениями летописных северян. Интересна находка поливного керамического яйца-писанки.

Погребения датированы исследователем VII–IX вв., определена их славянская принадлежность. (Хвойка, 1904, с. 40–48).

Коллекция керамических изделий, преимущественно обломков глиняной посуды горшковидных форм, происходит из раскопок на городище роменской культуры близ озера Буромка Сосницкого района Черниговской обл. Очень интересна находка кости животного с прорисованным изображением на ее поверхности – животного, вид которого окончательно не установлен (в нем видят бегущего зайца, дракона).

Яркие материалы происходят из курганных погребений могильников X–XI вв. близ с. Леплява, теперь Каневского района Черкасской обл., раскопанных в 1913–1914 гг. Среди них – обломки лепных глиняных сосудов и керамических поливных плиток, железные изделия (ножи, пряжки, кресала), кремни от кресал и точильные бруски, разнообразные изделия из бронзы (пряжки, перстни, подвески) и серебра (серьги, перстни), пастовые стеклянные и сердоликовые бусы. В одном из погребений находилась серебряная монета князя Владимира Святославовича, как полагает автор, переделанная в подвеску (сохранилась дырочка, в которую вставлена бронзовая проволока – ушко для привешивания на шнурок. На лицевой стороне изображен князь, сидящий на престоле, а на обратной геральдический знак – тризубец (к сожалению, монета не сохранилась).

Коллекция материалов из раскопок городища роменской культуры и эпохи Киевской Руси IX–XI вв. в с. Заречье (бывшее с. Петровское) Тростя-

нецкого района Сумской обл., осуществленных П. Н. Третьяковым в 1930 г. Это глиняные орнаментированные сосуды, пряслица, грузила, подвески и браслет, набор игравьных костей (астрагал), костяные проколки (Третьяков, 1947, с. 129–140).

Небольшая группа керамических изделий происходит из раскопок городища роменской культуры, осуществленных И. И. Ляпушкиным в пгт. Опошня Полтавской обл. в 1940 г. Датируются они VIII–X вв. (Ляпушкин, 1946, с. 117–127).

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ В НИЖНЬОМУ ПООРІЛЛІ

У ході археологічних розвідок Полтавського краєзнавчого музею 1988р., проведених Охоронною експедицією на чолі з О. Б. Супруненьком, автором виявлено слідуючі пам'ятки в межах Новосанжарського та Кобеляцького р-нів Полтавської обл.

НЕХВОРОЩА, с., л. б. р. Орелі. На південь від залізобетонного мосту через р. Оріль, на відстані 0,2 км від нього, серед поля, з обох сторін від шосе мм. Полтава-Дніпропетровськ, виявлено сліди різночасових поселень, датованих добою ранньої бронзи, черняхівської та пенківської культур.

Вверх по течії від мосту, на місці стоянки земснаряда знайдено неолітичну кераміку та зуб тура.

На межі Новосанжарського та Машівського районів, в ур. Васильківська фортеця (по Українській лінії), нижче останньої, біля річки виявлена кераміка салтівської культури, в т. ч. уламки середньовічних амфор. Вони зберігаються в Нехворощанському громадському музеї.

На правому березі р. Оріль (садиба Орищенко М.) виявлено залишки поселення, датованого пенківським часом.

На присадибній ділянці Криклі М. М. зібрана кераміка, що належить черняхівській та пенківській культурам. Аналогічні матеріали виявлені на дослідній ділянці, що належить Нехворощанській середній школі.

ШЕДІЄВО, с., п. б. р. Оріль, ур. Плесо. У 1,5 км на південний захід від села знаходяться залишки поселення, що належить добі ранньої бронзи.

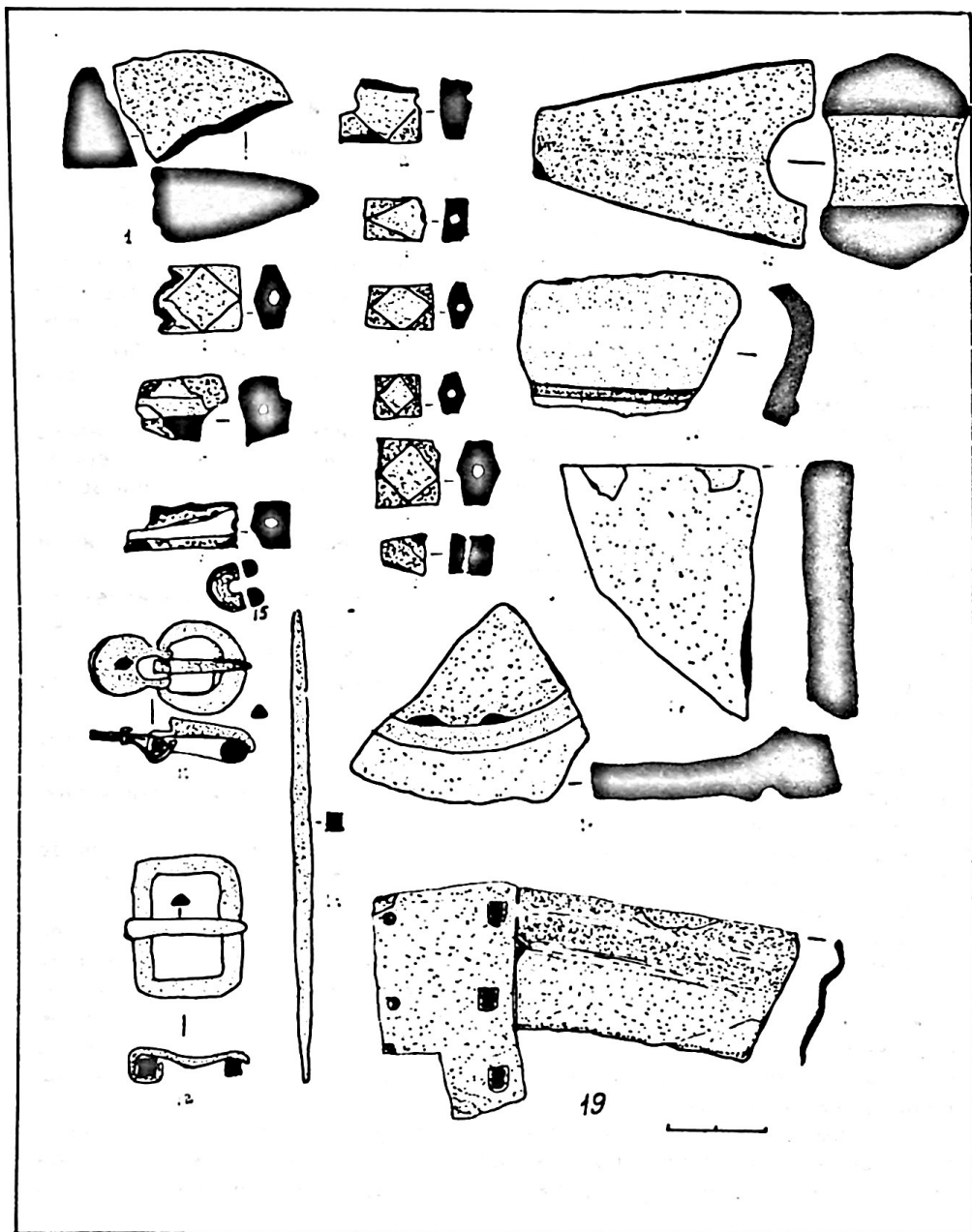
КУМИНА БАЛКА, х., ур. Попова гора. У 1986 р. знайдено кераміку, що відноситься до черняхівської культури. При повторному обстеженні виявлений курганний могильник доби ранньої бронзи та два могильники черняхівської культури.

У центрі мису – майдан – курган висотою більше 5,5 м та діаметром до 60 м, пошкоджений селітроварінням. Загальна площа, де зустрічається підйомний матеріал черняхівської культури – до 35 га.

Серед знахідок на могильнику черняхівської культури виявлені слідуючі матеріали: сердолікові намистини (рис., 1–10), двочастна бронзова та одночастна залізна пряжки (рис., 11–12). Тут же виявлено обушкову частину кам'яної свердленої полірованої сокири (рис., 13) культури багатовапнякової кераміки, уламок скляної склопастової намистини (рис., 15) синього кольору, велику кількість кераміки черняхівської культури, фрагмент мідної обшивки казана (рис., 19) /?/.

У 0,5 км на південь від хутора, в 0,3 км від ур. Попова гора на південь, в ур. Червонівка виявлено сліди різночасового поселення, частково задернованого, з матеріалами доби ранньої бронзи, зрубної, бондарихинської та черняхівської культур. Серед знахідок – бронзове шило ямної культури /рис., 14/. Поселення витягнуте вздовж русла ріки на 0,75 км; його південно-східна частина зруйнована протитанковими ровами часу Великої Вітчизняної війни.

Залишки різночасового поселення в ур. Корсунівка, датованого добою

Знахідки з Нижнього Поорілля. 1-13, 19 – хут. Кумина Балка, ур. Попова
гора; 14 – ур. Червошівка; 16-18 – с. Ливенське.

1-10, 13 – камінь; 11, 14, 19 – бронза; 12 – залізо; 16-18 – кераміка.

бронзи і ранньослав'янським часом, простежуються у відслоненнях крутого правого берега р. Оріль на протязі 60 м.

В ур. Кобиляча яма, у відслоненнях крутого правого берега, зачищений культурний шар з матеріалами доби ранньої бронзи. На північ від хутора, у 0,3 км, за Українською лінією, навпроти садиби Розсохи А. А., виявлені залишки могильника черняхівської культури. Серед зібраного матеріалу – фрагменти посуду та сердолікова намистина, на поверхні ґрунту помітні скупчення кальцинованих кісток.

У 0,5 км на північ від хутора, на полі навпроти садиби Лобач П. С., за Українською лінією, виявлений розвал ранньосередньовічної північнопричорноморської амфори та уламки кругової кераміки черняхівської культури, кальциновані кістки тощо. В ур. Дубове озеро на правому березі р. Оріль, за 1,5 км на південь від хутора, розташовані залишки різночасового поселення з матеріалами доба ранньої бронзи, бондарихинської культури та середини-третьої чверті I тис. н. е.

В ур. Брідок виявлені залишки місцезнаходження ранньобронзової доби. Поселення епохи ранньої бронзи знаходиться в ур. Лукнувате озеро, на правому березі р. Оріль. Тут виявлені вироби з кременю та фрагменти ліпної кераміки, уламки амфор.

ЛИВЕНСЬКЕ, с., л. б. р. Суха Маячка. На присадибних ділянках Бовкуна В. Д., Катрушової М., Можного В. Г. знаходяться залишки поселення черняхівської культури. Зібрані уламки посуду (рис., 16–18), в т. ч. фрагменти лощених кружальних мисок. На садибі Морозенко Г. О., під час будівництва льоху, випадково виявлене поховання черняхівської культури. Небіжчик був орієнтований головою на південь. Знайдено п'ять уламків кружального посуду, в т. ч. миски. Можливо, що тут знаходиться могильник черняхівської культури.

Краєзнавцем Андрущенком С. А. на присадибній ділянці Кононенко А. І. знайдені залишки поселення черняхівської культури з кружальною керамікою з ширшавою і лискованою поверхнею. На присадибній ділянці Анепір В. В. /л. б. р. Суха Маячка/ виявлена ліпна кераміка середини-третьої чверті I тис. н. е.

ВЕЛИКА МАЯЧКА, с. в ур. Кучугури жителем с. Ливенське Коваленко М. М. під час лісозаготівлі знайдено кам'яну свердлену сокиру з сірого граніту. Тут же автором на правому березі стариці р. Оріль виявлена кераміка неоліту, енеоліту, бондарихинської культури, середини-третьої чверті I тис. н. е. та ХVII–ХVIII ст., вироби з кременю. На л. б. р. Оріль, в ур. Парня, у відслоненнях берега знайдені уламки кругової амфори VIII–IX ст. та кружальну кераміку салтівської культури. В ур. Плюваччина, на л. б. р. Оріль виявлені уламки ліпної кераміки катакомбної культури. В ур. Маярнена яма, на старому руслі ріки, при спорудженні газопроводу, підібрана зернотека /зберігається у ПКМ/ та уламки кераміки культури багатоваликівської кераміки.

КАНАВИ, с. В ур. Батарей знаходиться різночасове поселення з підйомним матеріалом неолітичної, енеолітичної, ранньобронзової доби та пенківської культури. Воно розташоване на мису першої тераси правого берега рр. Суха Маячка та Оріль, біля гирла першої.

Матеріали, отримані під час розвідки, доповнюють археологічну карту Поорілля.

О ПОЗДНЕКОЧЕВНИЧЕСКИХ ПОГРЕБЕНИЯХ В ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ И ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТЯХ

Экспедиция Енакиевской городской организации УООПИК при проведении охранных раскопок курганов в Днепропетровской и Харьковской областях исследовала 7 позднекочевнических погребений. Все они были впускными.

У с. Чернетчина Магдалиновского района Днепропетровской области исследованы 2 погребения. В погребении № 4 из кургана II умерший лежал на спине, головой на юго-запад. Руки вытянуты, кисти под тазом, ноги чуть согнуты в коленях. Погребение сопровождалось жертвенными головой и конечностями коня. Во рту коня – железные двухсоставные удила. У берцовой кости левой ноги найдены остатки берестяного колчана, железный нож и пара стремян с дужкой арочной формы и узкой подножкой. В погребении № 15 из кургана III умерший захоронен на спине головой на северо-восток, руки согнуты в локтях, кисти на тазу. Правая нога чуть согнута в колене. У таза лежали железная поясная пряжка округлой формы с прямым язычком и 2 раковины речных моллюсков.

У с. Чернявщина Павлоградского района Днепропетровской области в погребении № 3 из кургана IV умерший лежал на спине в вытянутом положении, головой на запад. Погребение сопровождалось жертвенными головой и конечностями коня. У бедра левой ноги находились стремя округлой формы, остатки берестяного колчана длиной 20 см, шириной 10 см с пятью железными наконечниками стрел ромбовидной формы, 4 костяные обкладки колчана длиной 7,5 см и шириной 1,5 см /меньшая/ и длиной 18 см, шириной 2,5 см /большая/. Обкладки украшены резным орнаментом в виде восьмерок. На тазу лежал кремь для кресала. В погребении № 1 из кургана V умерший захоронен на спине в вытянутом положении, головой на запад. Вместо берцовых костей положены берцовые кости ног коня. Инвентарь представлен костяной пряжкой диаметром 4 см, толщиной 0,3 см. Диаметр отверстия 2,1 см.

У г. Балаклея и с. Вербовка Балаклейского района Харьковской области исследованы 3 погребения.

В разрушенном погребении № 1 из кургана II /Голубова могила/ у г. Балаклея найдены железный наконечник копья и лепной сосуд. Длина наконечника копия 27 см, ширина у втулки 4 см. Втулка длиной 9 см, диаметром 3 см у основания. Сосуд высотой 13 см. Стенки сосуда украшены прочерченным геометрическим орнаментом.

В кургане VII у с. Вербовка исследовано 2 погребения. В погребении № 1 умерший лежал на спине в вытянутом положении, головой на запад. На левой руке лежали железная сабля и 5 костяных пластин. Сабля слабо изогнута. Длина клинка 66 см. Костяная пластина длиной 12 см для подвешивания сабли к поясу имеет 4 отверстия для ремешков, по периметру орнаментирована косыми нарезками. Три костяные накладки лука дли-

ной 3,5–14,9 см, шириной 1–2,4 см. В одной из них 2 отверстия. В одном отверстии сохранился конусовидный медный гвоздь длиной 0,4 см и сечением 0,15 см. Одна накладка имеет форму якоря размером 1,9x1,8 см. В погребении № 2 умерший лежал на спине в вытянутом положении, головой на северо-восток. У правого плеча жертвенная кость овцы. У головы стоял гончарный сосуд с выпуклым туловом. Высота сосуда 19,6 см. Венчик отогнут наружу. Плечики опоясываются 2 прочерченными линиями.

Исследованные погребения дали новые сведения по средневековому периоду Левобережной Украины.

РАЗВЕДКА В УРОЧИЩЕ СОЛОНИЦА

В мае 1990 г. произведен осмотр предполагаемого местонахождения последнего лагеря крестьянско-казацкого войска Северина Наливайко. Он был сооружен в 1596 г. на левом берегу р. Сулы в ур. Солонца на „Туркачевском горбе“ среди поймы реки. Возвышение ограничено руслом р. Солоница с востока, с юга – Довгим озером, с запада – болотом. При осмотре, в обнажениях с юга обнаружены остатки рва, западная часть дюны – повреждена современными траншеями.

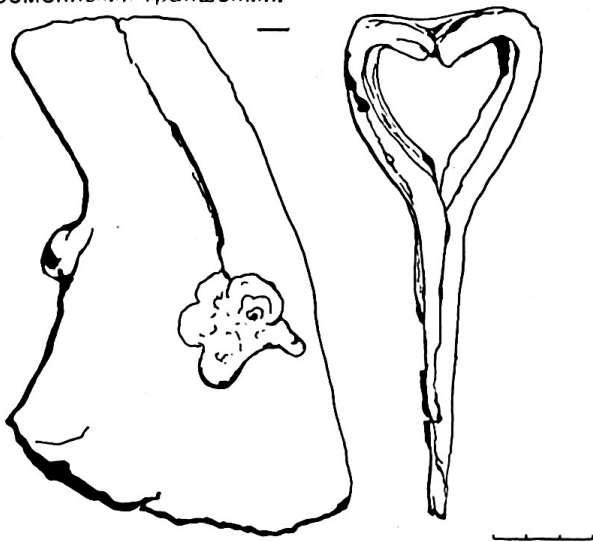

Рис. Железный топор, обнаруженный на месте Солоницкой битвы.

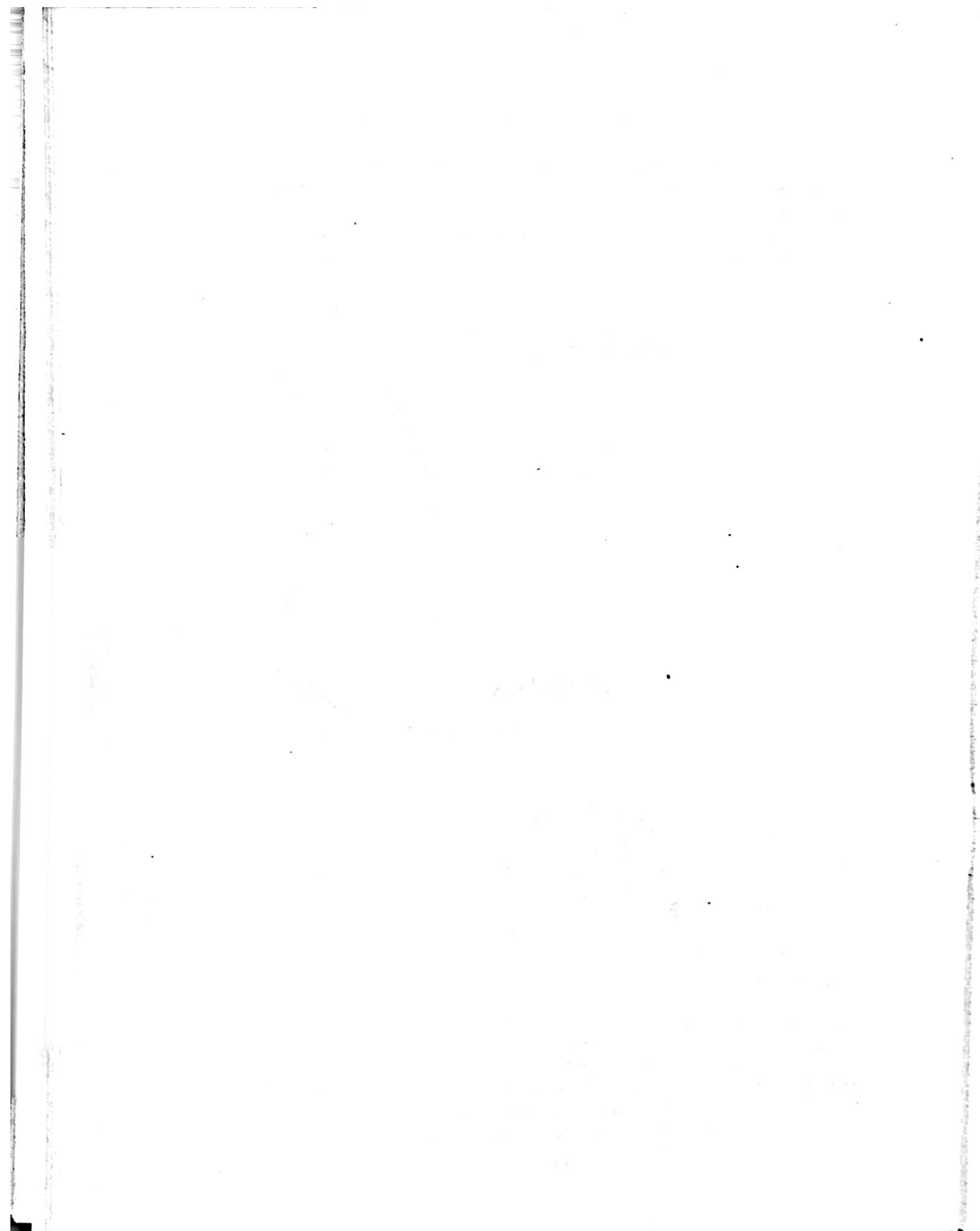
У южного края „Туркачевского горба“ найден железный боевой топор конца XVI в. клиновидной формы с расширяющимся лезвием и небольшим наклоном лезвия книзу. На топоре заметны следы кузнечнойковки и сварки металла. Лезвие состоит из двух сварных пластин, соединенных заклепкой. Проушина имеет трехгранную форму с закругленными углами. На обухе также видны следы реставрации /рис./. Кроме того, найдены обломки железного котла с ручкой, керамика XVI–XVII вв., керамическая курительная трубка.

У северной полы „горба“ выявлено поселение эпохи бронзы и середины – третьей четверти I тыс. н. э. Земляные работы на поверхности возвышения обнажили на площадке ок. 0,5 га культурный слой, содержащий значительное количество обломков керамики эпохи бронзы, костей животных. У южного склона дюны выявлен развал крупного лепного сосуда, заполненного костями животного.

ХРОНІКА

Стародавній Єгипет.
Інкрустація. Фаянс. Епоха Амарни. Перша пол. ХІУ ст. до н. е.
Нове царство. Дм. 2,3 см.
Полтавський краєзнавчий музей.

У грудні 1989 – лютому 1990 р. у залах мансардового поверху музею була проведена експрес-виставка „Археологічні дослідження на Полтавщині. 1988–1989 рр.”, що репрезентувала здобутки дослідницької діяльності археологів установи останніх років. Основу виставки складали до 300 археологічних знахідок, фото та польові креслення експедицій музею.

Експозиція відкривалася картою робіт археологів Полтавського краєзнавчого музею на Полтавщині та добіркою наукових видань і відгуків все-союзної, республіканської та місцевої преси на дослідження полтавських археологів. Концептуально виставка була побудована за розділами, присвяченими результатам робіт окремих експедицій та загонів.

Так, робота Новосанжарського загону Охоронної експедиції музею 1989 р. /кер. В. О. Мокляк/ була представлена знахідками уламків кераміки, виробами з кременю та каменю з археологічних пам'яток околиць смт. Нових Санжар, серед яких вирізнявся яскравий комплекс знахідок з поселення типу Засухи на території пляжу Новосанжарської турбази.

Розділ, присвячений дослідженням Новобудівної експедиції музею /кер. Л. М. Лугова/ складався з виразної колекції кістяних пряжок з отворами культури багатовапнякової кераміки з курганів на території Градизької зрошувальної системи у Глобинському р-ні, речей з комплексів впускних печенізьких поховань у курганах поблизу сс. Кагамлик, Кириківка, Пелехівщина того ж р-ну, серед яких були золоті та срібні прикраси, зразки залізного спорядження вершника і коня, гудзики тощо.

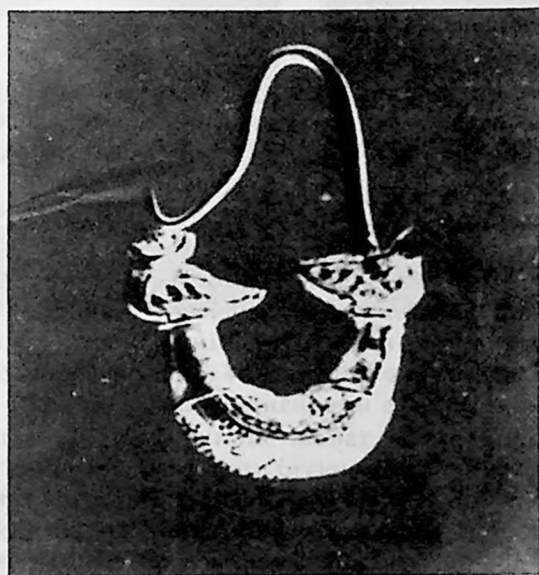

Рис. 1. Підвіска. Золото. ІУ ст. до н. е. Курган № 16 Олефіршинського могильника скіфського часу. Розкопки І. М. Кулатової. 1989 р.

У дослідженнях Скіфської експедиції /кер. І. М. Кулатова/ чільне місце займали результати розкопок двох багатих поховань Олефіршинського курганного могильника скіфського часу /с. Олефірщина Диканського р-ну/. Вони були представлені атрактивними золотими калачикомидною підвіскою та намистиною IY ст. до н. е., чорнолаковою аттичною солонкою, зразками озброєння населення Олефіршинського селища Y–IY ст. до н. е., бронзовими зооморфними бляшками – прикрасами вузди коня тощо.

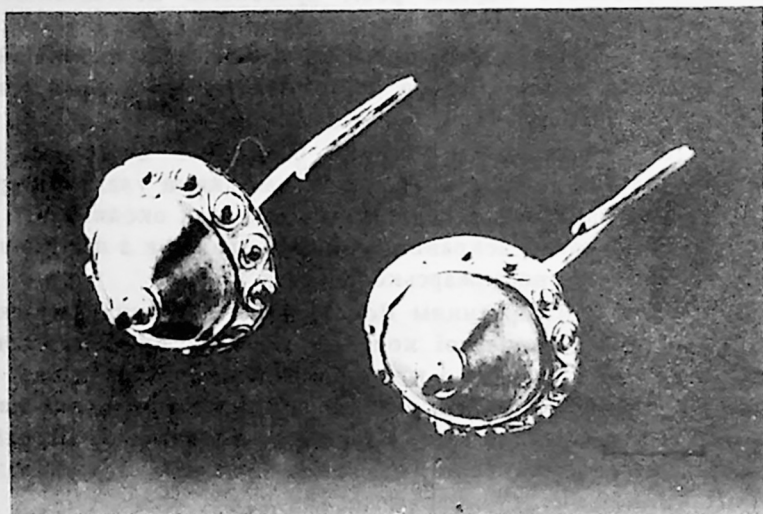

Рис. 2. Серезки. Золото. Y–IY ст. до н. е. Курган № 1 біля с. Мгар Лубенського р-ну. Розкопки О. Б. Супруненка. 1989 р.

Вітрини Охоронної експедиції музею /кер. О. Б. Супруненко/ призначалися для показу двох комплексів речей з курганів скіфського часу Y–IY ст. до н. е. з Нижнього Посулля – околиць с. Мгар та Мгарського Спасо-Преображенського монастиря Лубенського р-ну. Увагу відвідувачів привертали золоті прикраси жінки з парного поховання кургану № 1 – серезки, намисто, бляшки від головного убору, бронзові гривні та браслети для ніг, шпильки, склопастове античне та сердолікове намисто. Виразними знахідками був репрезентований курган, досліджений у с. Ливенське Новосанжарського р-ну, що містив 11 поховань від доби енеоліту до кінця I тис. до н. е. Серед них – вироби з кременю з постмаріупольського поховання у центрі насипу, керамічний амулет з ранньосарматського поховання тощо.

На виставці експонувалися також ліпний горщик катакомбного часу з кургану біля с. Кириленки Кременчуцького р-ну /розкопки І. С. Мельникової/, окремі знахідки з Поорілля і Нижнього Поворскля /розвідки І. В. Бовкуна/. Серед останніх – бронзова сокира культури багатоваликів, кераміка з с. Стівина Долина та кам'яна мотика з с. Вел. Маячка Новосанжарського р-ну. Кілька унікальних знахідок, що були передані у дар від різних осіб, завершували експозицію. З них найяскравішою є ливарна форма для виготовлення сокири-кельта доби пізньої бронзи з ур. Кардашинка поблизу

Рис. 3. Полтавський краєзнавчий музей. Речі давньогипетської колекції П. П. Бобровського, представлені на всесоюзній виставці /1991 р./.

1. Модель поховального човна. Глина. Середнє царство. II тис. до н. е. 8x10,5x33 см.
2. Модель саркофага. Глина. Нове царство. I тис. до н. е. 7x8,1x24 см.
3. Кришка канопи. Глина. I тис. до н. е. 9,8x11 см.
4. Кришка канопи. Глина. Птолемеївський період. Кін. I тис. до н. е. 12x12,5 см.

смет. Градизька Глобинського р-ну /дар В. Л. Тараненка/ та крем'яний серп бондарихинської культури з торфовища біля с. Загребелля Оржицького р-ну /дар проф. Д. С. Макаренка/.

Виставку відвідало більше 5000 чол.; її роботі було присвячено передачу обласного радіо, ряд публікацій у пресі /Правда, 29.12.1989, № 358; Комс. Полтавщини, 31.03.1990, № 39; Черв. Лубенщина, 08.06.1990, № 90/. Слід сподіватися традиційного проведення аналогічних виставок у музеї по завершенню кожного польового сезону.

У жовтні 1990 р. Державний музей образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна звернувся з пропозицією до дирекції Полтавського музею надати ряд експонатів для проведення всесоюзної виставки „Давньогипетські зібрання у музеях СРСР”, що відбудеться у Москві у квітні-червні 1991 р. До каталогу всесоюзної виставки ввійшли 18 предметів з відомого зібрання П. П. Бобровського /Супруненко, 1987, — 86 с./, що є перлиною музейної збірки давньогипетських старожитностей. Розділ експозиції Полтавського музею буде відкриватися портретом П. П. Бобровського/ за фото поч. XX ст., що недавно потрапило до музейної фототеки/. Наведемо перелік речей, що будуть представлені на виставці:

1. Скульптурна модель з головою фараона. Вапняк. Птолемеївський період. Інв. № А-149/65.
2. Модель поховального човна. Глина. Середнє царство. Інв. № А-149/80.
3. Модель саркофага. Глина. Нове царство. Інв. № А-149/81.
4. Фрагменти ієрогліфічного напису. Вапняк. I тис. до н. е. Інв. № А-149/66а-г. 4 од.
5. Фрагмент напису. Вапняк. I тис. до н. е. Інв. № А-149/62.
6. Канопи. Фаянс. Нове царство. Інв. №№ А-149/57,58. 2 од.
7. Кришки каноп. Глина. Птолемеївський період. Інв. №№ А-149/72,70. 2 од.
8. Посудина ліпна. Глина. Додинастичний період. Інв. № А-149/85.
9. Амулет Хор. Фаянс. I тис. до н. е. Інв. № А-149/8.
10. Амулет Сохмет. Фаянс. I тис. до н. е. Інв. № А-149/31.
11. Амулет Шу. Фаянс. I тис. до н. е. Інв. № А-149/4.
12. Конус поховальний. Глина. XVIII династія. Інв. № А-149/55.
13. Інкрустація. Фаянс. Епоха Амарни. Інв. № А-149/104.

КУЛАТОВА І. М.

**ДІЯЛЬНІСТЬ СЕКЦІЇ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ПРИ ПРАВЛІННІ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛОРГАНІЗАЦІЇ УТОПІК
(1972–1990 рр.)**

При правлінні обласної організації Товариства охорони пам'яток протягом двох десятиліть діє археологічна секція — осередок науково-дослідницької роботи на громадських засадах по виявленню, вивченню і охороні пам'яток архелогії Полтавщини. Її ядро весь час складали співробітники Полтавського краєзнавчого музею: І. М. Кулатова, Л. М. Лугова, Г. О. Сидоренко, О. Б. Супруненко, С. П. Юренко та інші. Керівництво здійснювали Сидоренко Г. О. /з початку заснування до 1981 р./ і Супруненко О. Б. /з 1981 р./.

Сформуванню секції у сучасному вигляді передував кількарічний пошук організаційних форм і методів діяльності. Рішення про її створення прийняла президія облорганізації 19.03.1968 р., однак, оскільки склад секції не був остаточно дібраний, відповідну роботу здійснювала при історичній секції з 1969 р. комісія археологічних пам'яток. Цілком самостійним утворенням археологічна секція стала лише у 1972 р.

Члени секції приймали активну участь у всіх пам'яткоохоронних заходах обласної організації. Серед найважливіших назовемо підготовку списків об'єктів для взяття на державний облік /1970, 1982, 1984 рр./, паспортизацію /1973–1975, 1980, 1982–1984 рр./, складання переліку пам'яток для встановлення охоронних знаків /1971–1972, доповнений у 1978 р./. Постійно привертати увагу громадськості до фактів порушень закону, щоправда наступальності у боротьбі з руйнівниками пам'яток інколи бракувало.

Польову діяльність членів секції можна поділити на два етапи. На першому вона обмежувалася громадським інспектуванням стану пам'яток, виїздами на місця за сигналами про їх руйнування та участю в роботі академічних експедицій: „Дніпро-Донбас” і Лівобережної слов'яно-руської. З 1977 р. полтавські археологи почали вести самостійні дослідження. Їх зусилля зосереджувалися передусім на охоронних розкопках пам'яток, насамперед курганів, що потрапили в зону меліорації або будівництва, та розвідках з метою виявлення нових. Останні були особливо масштабними у 1986–1988 рр., коли йшла підготовка матеріалів до Зводу пам'яток. Дослідження охопили всі райони області і дозволили обстежити близько 4000 археологічних об'єктів.

Крім того, як і раніше, підтримувалися тісні контакти з багатьма експедиціями інститутів археології АН СРСР та УРСР, вузів республіки, в тому числі з безпосередньою участю в їх роботі. Зокрема, досить плідними були розвідки загону Полтавського краєзнавчого музею у складі Посульської комплексної археологічної експедиції, на рахунок якого — відкриття кількох першокласних пам'яток.

Для пропаганди пам'яток, роз'яснення положень закону про їх охорону використовуються різноманітні засоби. Періодично розробляються або поновлюються тексти лекцій, організовуються виступи у виробничих і навчальних аудиторіях, перед слухачами народних університетів охорони пам'яток /результат від цієї роботи був би вагомішим, якби більше членів секції були

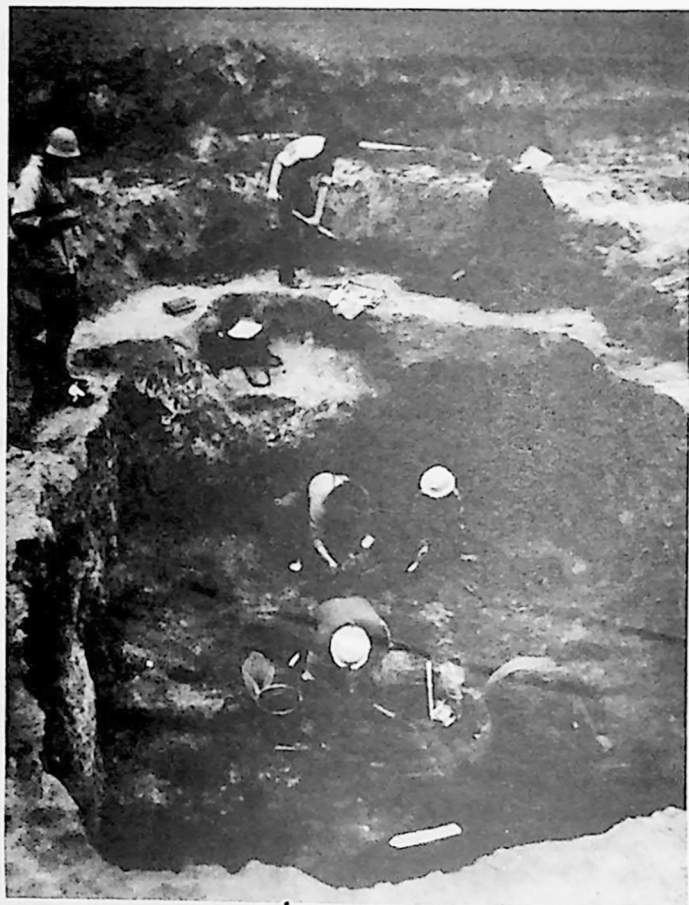

Рис. Один із напрямків діяльності секції — організація і проведення охоронних досліджень. Протягом останнього десятиріччя членами секції здійснені розкопки більше 100 курганів. Розчистка поховальної камери кургана скіфського часу /№ 1/ біля Мгарського монастиря у Лубенському р-ні. Розкопки О. Б. Супруненка. 1989 р.

лекторами об'єднань Товариства/. З року в рік зростає кількість публікацій на сторінках районної, обласної, республіканської преси, виступів по радіо. Багато готується друкованої продукції: плакатів, путівників, буклетів, іншої наукової, методичної та науково-популярної літератури. Так, у 1984 р. побачив світ плакат "Охороняйте кургани". Значним здобутком стало видання у 1982 р. „Довідника з археології України. Полтавська область”, де зібрано відомості про 4209 об'єктів. Його логічним продовженням є випуск, починаючи з 1988 р., серії районних каталогів археологічних пам'яток. Вже вийшли з друку довідники по м. Полтаві та її околицям, Машівському і Карлівському р-нах. /Супруненко, 1988, 25 с.; Кулатова, Супруненко, 1988, 20 с.; Супруненко, 1990, 92 с.

Цікава форма популяризації археологічних матеріалів – організація виставок знахідок експедицій, експонатів з музейних зібрань. З ними мали змогу ознайомитись не лише полтавці. Перша з них, зокрема, – „Пам'ятники матеріальної культури древньої та середньовічної Полтавщини” /1985 р./ демонструвалася також у м. Кременчуці та смт. Диканьці.

Рис. 2. Учасники другого науково-практичного семінару „Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини” поряд з валами В. Більського городища. Травень 1989 р.

Швидкому введенню в науковий обіг нових колекцій, оперативному обміну інформацією, поглибленню вивчення пам'яток археології, історії їх досліджень на Полтавщині та суміжних територіях сприяє проведення наукових конференцій: присвяченої 100-річчю з дня народження М. Я. Рудинського (1987), обласних науково-практичних семінарів „Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини” /1988–1990 рр./.

Участь у їх роботі брали широкі кола фахівців-археологів, представників інших наукових дисциплін, аматорів-краєзнавців з багатьох куточків країни. Крім того, полтавські археологи були учасниками Всесоюдної /1987 р./, республіканської і обласної /1989 р./ конференцій з історичного краєзнавства, республіканських та регіональних археологічних конференцій минулих років.

Проводиться і певна робота по залученню до пам'яткоохоронної роботи молоді, підготовці археологічних кадрів. З 1981 р. при секції діяв клуб юного археолога /керівник О. Б. Супруненко/, на основі якого пізніше була сформована юнацька секція /діяла до 1985 р./.

Гуртківці відвідували теоретичні та практичні заняття, в археологічних експедиціях освоювали прийоми польо-

Рис. 3. Члени клубу юного археолога секції пам'яток археології та Полтавського краєзнавчого музею під час археологічної розвідки у Повореклі. Весна 1982 р.

вих досліджень, пропагували пам'ятки археології в республіканській і місцевій пресі. Клубом організовувалися міські та обласні юнацькі краєзнавчі конференції. Його члени виступали з доповідями і повідомленнями на студентських конференціях. Підтримувалися зв'язки з іншими археологічними гуртками республіки.

Зараз при сприянні членів секції діють кілька подібних юнацьких формувань у м. Полтаві, м. Комсомольську і смт. Н. Санжарах, однак більшого розповсюдження досвід гурткової роботи, на жаль, не набув.

Слід зазначити, що починання громадськості не завжди реалізовувалися в повній мірі. Там, де справа цілком залежала від членів секції, робота посувалася швидко. Наприклад, паспорти на пам'ятки археології завжди готувалися своєчасно, а то й з випередженням встановлених строків. Ті ж акції, які потребували допомоги керівництва облорганізації, часто „пробуксовували” через нерішучість, непослідовність, непродуманість дій, пасивність останнього. Досить довго в області не вирішувалося питання виготовлення охоронних знаків. Під охороною держави перебуває мізерна кількість пам'яток археології, а система їх попереднього обліку лише налагоджується. Зусилля громадських інспекторів міських та районних організацій Товариства не спрямовувалися на перевірку стану збереження пам'яток, не вівся контроль за дотриманням охоронних зобов'язань. Майже не робилося спроб притягати винних у руйнуванні пам'яток до передбаченої законом відповідальності. Мало приділялося уваги підготовці лекторських кадрів, число лекцій по археологічній тематиці було незначним.

ГОЛЬНИК Л. В.

Список сокращень

АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
АС	– Археологический съезд
ВУАК	– Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН	– Всеукраїнська Академія Наук
ГИМ СССР	– Государственный исторический музей СССР
ГИМ УССР	– Государственный исторический музей УССР
ЗУНТ	– Записки Українського наукового товариства дослідження пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині
ИА АН УССР	– Институт археологии АН УССР
ЛОИА	– Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
МКМ	– Миргородський краєзнавчий музей
ОПИ ГИМ СССР	– Отдел письменных источников ГИМ СССР
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
УООПИК	– Украинское общество охраны памятников истории и культуры
УТОПІК	– Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ХГУ	– Харьковский государственный университет
ЦГАДА	– Центральный государственный архив древних актов

ЗМІСТ

Від редактора	3
ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ	5
Шовкопляс І. Г. /Київ/. Из истории изучения палеолита Полтавщины ...	7
Супруненко О. Б. /Полтава/. Колекція П. С. Щетинського	9
Щавелев С. П. /Курск/. Вклад Д. Я. Самоквасова в изучение и охрану древностей Полтавской губернии	12
Макаренко Д. Є. /Київ/. Зв'язки М. О. Макаренка з Полтавським краєзнавчим музеєм	18
Кононенко Ж. А. /Київ/. Неизвестные страницы жизни археологов А. К. Тахтая и В. А. Гринченко	21
Латуха Т. І. /Київ/. Формирование археологической научной школы на Украине. А. С. Федоровский /1885–1939/	24
Гавриленко І. М., Гольник Л. В. /Полтава/. Про спроби створення археологічних музеїв-заповідників на Полтавщині	27
ПАМ'ЯТКИ ДОБИ КАМ'ЯНОГО І БРОНЗОВОГО ВІКІВ	31
Тітова О. М. /Київ/. Поселення дніпро-донецької культурної спільності на Полтавщині	32
Телегін Д. Я. /Київ/. Неолітичні стоянки Поорілля за матеріалами експедиції „Дніпро-Донбас”	34
Михайлов Б. Д., Тубольцев О. В. /Мелитополь/. Раскопки поселения Каменная Могила 3 в Северном Приазовье	37
Иванова С. В. /Одесса/. О валиковой орнаментации на керамике бронзового века	40
Супруненко А. Б. /Полтава/. Материали срубной культуры в исследованиях И. А. Зарецкого	43
Усачук А. Н. /Донецк/. Исследование курганов срубного времени	46
Клименко В. Ф. /Енакиєво/. Курганный могильник у с. Чернявшина	49
Мокляк В. О. /Полтава/. Археологічні матеріали у зібранні Миргородського краєзнавчого музею	51
РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК ПОЛТАВЩИНІ	57
Малєєв Ю. М. /Київ/. Гальштатський меч з басейну Ворскли	59
Андрієнко В. П. /Донецк/. К вопросу о хронологическом соотношении Келермесских курганов и Темир-горы. /В связи с раскопками поселения у с. Пожарная Балка/	61
Гавриш П. Я. /Полтава/. Нові археологічні дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі	63
Кулатова І. Н. /Полтава/. Раннескифский кинжал из Нижнего Посулья	66
Шрамко І. Б. /Харьков/. Исследование двух мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея	70
Рассадин С. Е. /Минск/. О некоторых параллелях в культуре Полтавщины и Гомельщины эпохи раннего железа	73
Савчук А. П. /Київ/. Дослов'янський етногенез на Лівобережжі	76

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ І – ПОЧАТКУ ІІ ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.	79
Терпиловський Р. В., Левченко Д. И. /Київ/. Поселение середины I тыс. н. э. у с. Сенча	81
Панченко М. В. /Київ/. К вопросу о происхождении и датировке статуэтки из Хорола	82
Григорьев А. В. /Москва/. О датировке Полтавского клада	85
Приймак В. В. /Суми/. Про деякі роменські і давньоруські пам'ятки Се- реднього Посулля	88
Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. /Полтава/. Новые находки в ур. Замок у с. Городище	91
Моргунов Ю. Ю. /Москва/. Находки из Жовнина в музеях Полтавщины и Черкасщины	97
Пуцко В. Г. /Калуга/. Незваний твір давньоруської коропластики в Пол- таві	101
Шовкопляс А. М. /Київ/. Материалы VIII–XI вв. с памятников Левобережья в ГИМ СССР	103
Бовкун І. В. /Нові Санжари/. Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Поо- ріллі	105
Цымбал В. И., Клименко В. Ф. /Енакиево/. О позднекочевнических погре- бениях в Днепропетровской и Харьковской областях	108
Сидоренко А. В. /Лубны/. Разведка в урочище Солоница	110
ХРОНІКА	111
Список скорочень	122

INHALTSVERZEICHNIS

Vom Redakteur	3
GESCHICHTE DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN IM POLTAWAER GEBIET	5
Schowkopljak I. G. (Kiew) Aus der Geschichte des Poltawaer Paläolithikums	7
Suprunenko A. B. (Poltawa) Die Sammlung von P. S. Schtschetinskij	9
Schawelew S. P. (Kursk) Samokwassows Beitrag zur Erforschung und zum Schutz der Alt- tümer des Poltawaer Gouvernements	12
Makarenko D. E. (Kiew) Die Beziehungen von N. E. Makarenko zum Poltawaer Heimatkun- demuseum	18
Kononenko Sh. A. (Kiew) Unbekannte Lebensabschnitte der Archäologen A. K. Tachtaj und W. A. Grintschenko	21
Latucha T. I. (Kiew) Gründung der archäologischen wissenschaftlichen Schule in der Ukraine. A. S. Fedorowskij (1885–1939)	24
Gawrilenko I. N., Golnik L. W. (Poltawa) Über die Versuche der Schaffung der archäo- logischen Museen-Schonreviere im Poltawaer Gebiet	27
DENKMÄLER DER STEIN – UND BRONZEZEIT	31
Titowa E. N. (Kiew) Die Siedlungen der Dnjepr-Donetzker kulturellen Gemeinschaft im Polta- waer Gebiet	32
Telegin D. Ja. (Kiew) Neolithische Anlegestellen im Orelgebiet nach Angaben der Expediti- on Dnjepr-Donetz	34
Michailow W. D., Tubolzew O. W. (Militopol) Die Ausgrabungen der Siedlung des steinernen Grabes 3 im nördlichen Asowgebiet	37
Iwanowa S. W. (Odessa) Über die Walzenornamentierung auf der Keramik der Bronzezeit	40
Suprunenko A. B. (Poltawa) Fundus der Abholzenkultur in den Forschungen von I. A. Sa- rezkij	43
Ussatschuk A. N. (Donezk) Die Untersuchungen der Grabhügel der Abholzenzeit	46
Klimenko W. F. (Jenakijewo) Die Hügelgrabstätte beim Dorf Tschernjawschtschyna	49
Mokljak W. A. (Poltawa) Archäologische Exponate in der Sammlung des Mirgoroder Heimat- kundemuseums	51
FRÜHE STEINZEIT IM POLTAWAER GEBIET	57
Malejew Ju. M. (Kiew) Halstatter Schwert aus dem Worskla-Becken	59
Andrienko W. P. (Donezk) Zum chronologischen Verhältnis der Kelermesser Grabhügel und des Temir-Berges /Im Zusammenhang mit den Ausgrabungen beim Dorf Posharnaja Balka/	61
Gawrisch P. Ja. (Poltawa) Neue archäologische Forschungen der Knischer Gorodischtsche /prähistorische Siedlung/ am Fluß Psjol aus der früheren Skythenzeit	63
Kulatowa I. N. (Poltawa) Frühskyther Dolch aus dem unteren Sulagebiet	66
Schramko I. B. (Charkow) Untersuchungen zweier Dolche aus der Sammlung des Poltawaer Heimatkundemuseums	70
Rassadin S. E. (Minsk) Über einige ähnliche Erscheinungen in der Poltawaer – und Gomeler Kulturen aus der früheren Eisenzeit	73
Ssawtschuk A. P. (Kiew) Vorslawische Etnogenese am linken Ufer des Dnepr	76
ARCHÄOLOGISCHE DENKMÄLER DES I. UND ANFANG DES II. JAHRTAUSENDS UNSERER ZEITRECHNUNG	79

Terpilowskij R. W., Lewtschenko D. I. (Kiew) Siedlung Mitte des I. Jahrtausends u. Z. beim Dorf Sentscha	81
Pantschenko M. W. (Kiew) Zur Frage der Entstehung und der zeitlichen Datierung der Statuette aus Chorol	82
Grigorjew A. W. (Moskau) Über Datierung des Poltawaer Schatzes	82
Prijmak W. W. (Ssumy) Über einige romener und altrussische Denkmäler im mittleren Ssulagebiet	88
Kulatowa I. N., Suprunenko A. B. (Poltawa) Neue Funde in der Scheide Schloß beim Dorf Gorodischtsche	91
Morgunow Ju. Ju. (Moskau) Funde aus Shownin in den Museen des Poltawaer und Tscherkasser Gebiets	97
Puzko W. G. (Kaluga) Unbekanntes Werk der altrussischen Koroplastik in Poltawa	101
Schowkopljass A. M. (Kiew) Archäologische Funde des VIII–XI Jahrhunderts am linken Ufer des Dneprs im Staatlichen Historischen Museum der Ukraine	103
Bowkun I. W. (Nowye Ssansharu) Neue archäologische Denkmäler im unteren Orelgebiet	105
Zymbal W. I., Klimenko W. F. (Jenakiewo) Über spätnomadische Beerdigungen in Dneprower und Charkower Gebieten	108
Sidorenko A. W. (Lubny) Untersuchung in der Scheide Soloniza	110
CHRONIK	112
ABZÜRZUNGSVERZEICHNIS	122

До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею видані слідуючі роботи на археологічну тематику:

1. Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Другий науково-практичний семінар. /Тез. доп. – Полтава, 1989. – 131 с., 15 іл. – /Рос. м./ – 550 екз. – 50 коп.
2. Археологічні дослідження на Полтавщині: Зб. наук. праць. /Під ред. Супруненка О. Б. – Полтава, 1990. – 117 с., 32 іл. – /Рос. м./ – 1000 екз. – 1 крб. 50 коп.
3. Археологічні пам'ятки Полтавщини: Зб. наук. праць. /Під ред. Супруненка О. Б. – Полтава, 1991. – 115 с., 31 іл. – /Укр. м./ – 400 екз. – 2 крб.
4. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. /Под ред. Кигим С. Л., Супруненко А. Б. – Полтава, 1991. – 48 с. – /Рос. м./ – 302 екз. – 50 коп.
5. Граб В. І., Супруненко О. Б. Археолог Олександр Тахтай: До 100-річчя з дня народження та 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1991. – 82 с., іл. – /Укр. м./ – 1000 екз. – 1 крб.
6. 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Частина друга. /Під ред. Супруненка О. Б. – Полтава, 1991. – 102 с., іл. – /Укр. м./ – 400 екз. – 2 крб.

Видання можна придбати у кіоску музею чи замовити післяплатою.

Наша адреса: 314020, Полтава-20, пл. Леніна, 2. Полтавський краєзнавчий музей. Тел. 7-15-37.

Научное издание

**100-ЛЕТНИЕ
ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ**

Материалы юбилейной научной конференции

/На украинском и русском языках/

Часть вторая

АРХЕОЛОГИЯ ПОЛТАВЩИНЫ

Под ред. Супруненко А. Б.

Полтава. 1991

Сдано в набор 10.06.91. Подписано к печати 29.07. 91. Набор на типолайпере. Гарнитура Цюрих.
Печать офсетная. Бумага типографская. Печ. л. 8,0. Заказ № 2346. Тираж 400 экз. Цена договорная.

313050, г. Красноград, ул. Полтавская, 62 а.

2-00

Збірник статей, присвячений історії з
дня заснування Полтавського краєзнавчого
музею, містить наукові роботи дослідників,
краєзнавців тощо.

ПОЛТАВСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ
МУЗЕЙ